

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**YÜKSEK
LİSANS
TEZİ**

**ÖZBEK TÜRKÇESİNDE PEKİŞTİRME
VE DERECELENDİRME**

RIDVAN OKUL

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ ANABİLİM DALI

NİSAN 2016

ÖZBEK TÜRKHESİNDE PEKİŞTİRME VE DERECELENDİRME

Rıdvan OKUL

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ
ANABİLİM DALI**

**GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

NİSAN 2016

Rıdvan OKUL tarafından hazırlanan “Özbek Türkçesinde Pekiştirme ve Derecelendirme” Adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Çağdaş Türk Lehçeleri, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum / ~~onaylamıyorum~~

Başkan: Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

Türk Dili ve Edebiyatı, Ankara Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum / ~~onaylamıyorum~~

Üye: Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

Çağdaş Türk Lehçeleri, Gazi Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum / ~~onaylamıyorum~~

Tez Savunma Tarihi: 21/ 04/ 2016

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Suna BAŞAK

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Rıdvan OKUL

21.04.2016

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE PEKİŞTİRME VE DERECELENDİRME

(Yüksek Lisans Tezi)

Rıdvan OKUL

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Nisan 2016

ÖZET

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme unsurlarını ele alan bu çalışmanın giriş bölümünde ele alınan konunun ne olduğu ile pekiştirme ve derecelendirme kavramları açıklanmıştır. Bu bölümde ayrıca, araştırmanın önemi, sınırlılıkları, araştırma yöntemleri ve konuyla ilgili önceki çalışmalara değinilmiştir. İkinci bölümde Özbek Türkçesi ve bu alanda yapılan gramer çalışmaları hakkında genel bilgi verilmiştir. İnceleme bölümünde ise konu detaylarıyla ele alınmış, taranan Özbek Türkçesi metinlerinden elde edilen örnekler, *Eklerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler*, *Son Çekim Edatlarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler*, *Kelimelerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler*, *Kelime Gruplarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler* başlıkları altında işlenmiştir.

Bilim Kodu : 4.047
Anahtar Kelimeler : Özbek Türkçesi, Pekiştirme, Derecelendirme, Kuvvetlendirme.
Sayfa Adedi : 167
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Feyzi ERSOY

COMPARATIVE AND SUPERLATIVE IN UZBEK LANGUAGE

(M. Sc. Thesis)

Rıdvan OKUL

GAZİ UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

April 2016

ABSTRACT

In the first chapter of this study which investigates the comparative and superlative in Uzbek language, the subject and the terms comparative and superlative are defined. Additionally in this chapter, importance and the limitations of the study, methodology and the studies related to this subject are specified. In the second chapter, a brief statement on Uzbek language and the studies about Uzbek grammar is given. In the third chapter, the subject is investigated in detail, the samples which scanned and taken from Uzbek texts are processed below the titles; *Comparative and Superlative Constructed of Suffixes*, *Comparative and Superlative Constructed of Postpositions*, *Comparative and Superlative Constructed of Words*, *Comparative and Superlative Constructed of Group of Words*.

Science Code : 4.047

Key Words : Uzbek language, Comparative, Superlative, Intensification.

Page Number : 167

Supervisor : Associate Prof. Dr. Feyzi ERSOY

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın başlangıcından son aşamasına kadar beni değerli katkıları ve önerileriyle yönlendiren değerli hocam Doç. Dr. Feyzi ERSOY'a, Özbek Türkçesiyle ilgili materyallere ulaşmamda önemli katkıları bulunan değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM ve Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK'a ve manevi destekleriyle motivasyonumu artıran ve bugünlere gelmemde sonsuz emekleri olan çok kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
ÖZBEK KİRİL ALFABESİ ve ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	xiv
KISALTMALAR	xv
1. GİRİŞ	1
2. ÖZBEK TÜRKÇESİ	13
2.1. Özbek Türkçesi	13
2.2. Lehçe Tasniflerinde Özbek Türkçesinin Yeri	16
2.3. Özbek Türkçesi Gramerine Yönelik Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış	20
2.3.1. Özbek Türkçesi grameri	20
2.3.2. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz sızımı bakımından karşılaştırılması	21
2.3.3. Özbek Türkçesi	21
2.3.4. Özbek Türkçesi el kitabı	22
2.3.5. Özbek dilinin grameri	23
3. İNCELEME	25
3.1. Eklerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler	25
3.1.1. -çä	26
3.1.1.1. Yapısı	26
3.1.1.2. Kullanım özellikleri	26
3.1.1.3. İşlevleri	26
3.1.1.3.1. Miktarda eşitlik	27
3.1.1.3.2. Vasıfta küçültme	27
3.1.2. -çäk / -çäk	28
3.1.2.1. Yapısı	28
3.1.2.2. Kullanım özellikleri	28
3.1.2.3. İşlevleri	28
3.1.2.3.1. Küçültme ifadesi içeren kalıcı isim oluşturma	29
3.1.2.3.2. Sıfatlarda derecelendirme	30
3.1.3. -däy / -dek	30
3.1.3.1. Yapısı	30
3.1.3.2. Kullanım özellikleri	30
3.1.3.3. İşlevleri	31
3.1.4. -gin	32
3.1.4.1. Yapısı	32

3.1.4.2. Kullanım özellikleri	32
3.1.4.3. İşlevleri	32
3.1.5. -ginä / -kinä / -kınä	36
3.1.5.1. Yapısı	36
3.1.5.2. Kullanım özellikleri	36
3.1.5.3. İşlevleri	37
3.1.5.3.1. Niteleme sıfatlarının pekiştirilmesi	37
3.1.5.3.2. Sayı sıfatlarının pekiştirilmesi	38
3.1.5.3.3. Niteleme zarflarının pekiştirilmesi	38
3.1.5.3.4. Zaman zarflarının pekiştirilmesi	39
3.1.6. -lär	40
3.1.6.1. Yapısı	40
3.1.6.2. Kullanım özellikleri	40
3.1.6.3. İşlevleri	40
3.1.6.3.1. Emir ifadesinin pekiştirilmesi	41
3.1.6.3.2. +lärçä ile miktarın abartılması	42
3.1.7. -(i)mtir	43
3.1.7.1. Yapısı	43
3.1.7.2. Kullanım özellikleri	43
3.1.7.3. İşlevleri	43
3.1.8. -rāk	45
3.1.8.1. Yapısı	45
3.1.8.2. Kullanım özellikleri	45
3.1.8.3. İşlevleri	46
3.1.8.3.1. Sıfatların derecelendirilmesi	46
3.1.8.3.2. Zarfların derecelendirilmesi	47
3.1.9. -(i)ş	48
3.1.9.1. Yapısı	48
3.1.9.2. Kullanım özellikleri	48
3.1.9.3. İşlevleri	49
3.2. Son Çekim Edatlarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler	51
3.2.1. (y)ä	51
3.2.1.1. Yapısı	51
3.2.1.2. Kullanım özellikleri	51
3.2.1.3. İşlevleri	52
3.2.1.3.1. Hayret	52
3.2.1.3.2. Rica	53
3.2.1.3.3. Şüphe	53

3.2.2. çi.....	54
3.2.2.1. Yapısı.....	54
3.2.2.2. Kullanım özellikleri.....	54
3.2.2.3. İşlevleri.....	54
3.2.2.3.1. Soru ifadesi	54
3.2.2.3.2. Şart çekiminde istek, rica ve temenni bildirme	55
3.2.3. dä	56
3.2.3.1. Yapısı.....	56
3.2.3.2. Kullanım özellikleri.....	56
3.2.3.3. İşlevleri.....	56
3.2.3.3.1. Hayret ifadesi.....	56
3.2.3.3.2. Tahmin ifadesi.....	57
3.2.3.3.3. Temenni ifadesi.....	57
3.2.4. ku	58
3.2.4.1. Yapısı.....	58
3.2.4.2. Kullanım özellikleri.....	58
3.2.4.3. İşlevleri.....	58
3.2.4.3.1. Gösterme ve somutlaştırma ifadesi.....	59
3.2.4.3.2. Soru ifadesi	60
3.2.4.3.3. Kesinlik ifadesi.....	60
3.1.5. (y)u	60
3.1.5.1. Yapısı.....	60
3.1.5.2. Kullanım özellikleri.....	61
3.1.5.3. İşlevleri.....	61
3.1.5.3.1. Fiil cümlelerinin pekiştirilmesi	61
3.1.5.3.2. İsim cümlelerinin pekiştirilmesi	62
3.3. Kelimelerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler	63
3.3.1. älbättä	63
3.3.1.1. Yapısı.....	63
3.3.1.2. Kullanım özellikleri.....	63
3.3.1.3. İşlevleri.....	63
3.3.2. äñçä.....	64
3.3.2.1. Yapısı.....	64
3.3.2.2. Kullanım özellikleri.....	65
3.3.2.3. İşlevleri.....	65
3.3.2.3.1. Sıfatların derecelendirilmesi	65
3.3.2.3.2. Zarf hâlindeki derecelendirmeler	65
3.3.3. äslä	66

3.3.3.1. Yapısı	66
3.3.3.2. Kullanım özellikleri	66
3.3.3.3. İşlevleri	66
3.3.4. bir âz	67
3.3.4.1. Yapısı	67
3.3.4.2. Kullanım özellikleri	68
3.3.4.3. İşlevleri	68
3.3.4.3.1. Kelimenin zarf görevinde kullanımı	68
3.3.4.3.2. Zarfların derecelendirilmesi	68
3.3.5. birmunçä	69
3.3.5.1. Yapısı	69
3.3.5.2. Kullanım özellikleri	69
3.3.5.3. İşlevleri	69
3.3.5.3.1. Kelimenin sıfat görevinde kullanımı	69
3.3.5.3.2. Kelimenin zarf görevinde kullanımı	70
3.3.5.3.3. Zarfların derecelendirilmesi	70
3.3.6. bütünläy	70
3.3.6.1. Yapısı	70
3.3.6.2. Kullanım özellikleri	70
3.3.6.3. İşlevleri	71
3.3.7. cudä	72
3.3.7.1. Yapısı	72
3.3.7.2. Kullanım özellikleri	72
3.3.7.3. İşlevleri	72
3.3.7.3.1. İsimlerin derecelendirilmesi	72
3.3.7.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi	73
3.3.7.3.3. Zarfların derecelendirilmesi	73
3.3.8. çeksiz	73
3.3.8.1. Yapısı	73
3.3.8.2. Kullanım özellikleri	73
3.3.8.3. İşlevleri	74
3.3.9. eng	75
3.3.9.1. Yapısı	75
3.3.9.2. Kullanım özellikleri	75
3.3.9.3. İşlevleri	75
3.3.10. fävkułäddä	77
3.3.10.1. Yapısı	77
3.3.10.2. Kullanım özellikleri	77

3.3.10.3. İşlevleri.....	77
3.3.10.3.1. İsimlerin derecelendirilmesi	77
3.3.10.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi.....	78
3.3.11. gâyât / gâyâtdä	78
3.3.11.1. Yapısı	78
3.3.11.2. Kullanım özellikleri	79
3.3.11.3. İşlevleri.....	79
3.3.12. hättä.....	80
3.3.12.1. Yapısı	80
3.3.12.2. Kullanım özellikleri	80
3.3.12.3. İşlevleri.....	80
3.3.13. heç.....	81
3.3.13.1. Yapısı	81
3.3.13.2. Kullanım özellikleri	81
3.3.13.3. İşlevleri.....	82
3.3.13.3.1. Fiillerin pekiştirilmesi	82
3.3.13.3.2. İsimlerin pekiştirilmesi	82
3.3.14. kām	83
3.3.14.1. Yapısı	83
3.3.14.2. Kullanım özellikleri	83
3.3.14.3. İşlevleri.....	83
3.3.15. kop	84
3.3.15.1. Yapısı	84
3.3.15.2. Kullanım özellikleri	84
3.3.15.3. İşlevleri.....	85
3.3.15.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi	85
3.3.15.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi	85
3.3.16. nihâyätdä	86
3.3.16.1. Yapısı	86
3.3.16.2. Kullanım özellikleri	86
3.3.16.3. İşlevleri.....	86
3.3.16.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi	86
3.3.16.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi.....	87
3.3.17. öz.....	87
3.3.17.1. Yapısı	87
3.3.17.2. Kullanım özellikleri	88
3.3.17.3. İşlevleri.....	88
3.3.18. täläy	90

3.3.18.1. Yapısı	90
3.3.18.2. Kullanım özellikleri	90
3.3.18.3. İşlevleri	90
3.3.18.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi	90
3.3.18.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi	91
3.3.19. tümâmân	91
3.3.19.1. Yapısı	91
3.3.19.2. Kullanım özellikleri	91
3.3.19.3. İşlevleri	92
3.3.19.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi	92
3.3.19.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi	92
3.3.19.3.3. Sıfatların derecelendirilmesi	93
3.2.20. tümâmilâ	93
3.3.20.1. Yapısı	93
3.3.20.2. Kullanım özellikleri	93
3.3.20.3. İşlevleri	93
3.3.21. unça	94
3.3.21.1. Yapısı	94
3.3.21.2. Kullanım özellikleri	95
3.3.21.3. İşlevleri	95
3.3.21.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi	95
3.3.21.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi	96
3.4. Kelime Gruplarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler	97
3.4.1. Tekrar gruplarıyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmeler	97
3.4.1.1. Aynen tekrar grubu	97
3.4.1.1.1. Sıfat işlevli aynen tekrar grubu	98
3.4.1.1.2. Zarf işlevli aynen tekrar grubu	110
3.4.1.2. Yakın veya eş anlamlı kelimelerle yapılan tekrar grubu	120
3.4.1.2.1. İsim hâlindeki tekrar grubu	120
3.4.1.2.2. Sıfat işlevli tekrar grubu	124
3.4.1.2.3. Zarf işlevli tekrar grubu	127
3.4.1.3. Hece tekrarıyla yapılan tekrar grubu	129
3.4.1.3.1. Hece tekrarıyla yapılan sıfat işlevli tekrar grupları	129
3.4.1.3.2. Hece tekrarıyla yapılan zarf işlevli tekrar grupları	132
3.4.2. Edat grubuyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmeler	135
3.4.2.1. Sıfatları derecelendiren edat grupları	135
3.4.2.2. Zarfları derecelendiren edat grupları	136
4. SONUÇ	137

TARANAN ESERLER.....	146
KAYNAKLAR.....	147

ÖZBEK KİRİL ALFABESİ ve ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

Kiril	Çeviri Yazı	Kiril	Çeviri Yazı
A-a	Ä-ä	C-c	S-s
Б-б	B-b	T-т	T-t
Д-д	D-d	У-у	U-u
Э-э	E-e	В-в	V-v
Ф-ф	F-f	Х-х	X-x
Г-г	G-g	Й-й	Y-y
Ҳ-ҳ	H-h	З-з	Z-z
И-и	İ-i	Ў-ў	O-o/Ö-ö
Ж-ж	C-c/J-j	Ғ-ғ	Ğ-ğ
К-к	K-k	Ш-ш	Ş-ş
Л-л	L-l	Ч-ч	Ç-ç
М-м	M-m	ҢҢ-ңң	Ng-ng
Н-н	N-n	Е-е	Ye-ye
О-о	Å-å	Ё-ё	Yo-yo
П-п	P-p	Я-я	Ya-ya
Қ-қ	Қ-қ	Ю-ю	Yu-yu
Р-р	R-r		

KISALTMALAR

Taranan Eserlerin Kısaltmaları

KvK	:	Keça ve Kündüz
MÇ	:	Mehrobdan Çayon
OK	:	Ötkan Künlar
OUS	:	Özi Uylanmagan Sovçi
RYGS	:	Royo Yohud Gulistonga Safar
Ş	:	Şovkin

Diğer Kısaltmalar

bkz.	:	Bakınız
bs.	:	Baskı/basım
C	:	Cilt
çev.	:	Çeviren
Örn.	:	Örneğin
S	:	Sayı
s.	:	Sayfa
vb.	:	Ve benzeri
Yay.	:	Yayınları

1. GİRİŞ

Pekiştirme ve derecelendirme konusunda Türkiye’de günümüze kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır.¹ Bu çalışmaların bir kısmı sadece Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki örnekler dikkate alınarak; bir kısmı ise tarihî ve çağdaş Türk lehçelerini de kapsayan örnekler incelenerek yapılmıştır. Ancak Özbek Türkçesi esas alınarak müstakil bir çalışma henüz yapılmamıştır. Türk lehçeleri için farklı gramer konularında olduğu gibi pekiştirme ve derecelendirme konusunda da müstakil birer çalışma yapılması gerektiği düşüncesiyle belirlenen altı adet roman² incelenerek bu konuda bir çalışma yapmak uygun görülmüştür.

Pekiştirmek kelimesi Türk Dil Kurumu’na ait güncel Türkçe sözlükte madde başı olarak verilmekte ve “1. Sertleşmek, katılaştırmak 2. Sağlamlaştırmak, tahkim etmek 3. Güçlendirmek” anlamlarına gelmektedir.³

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında pekiştirme teriminin tanımını “*Kök kelimenin belirttiği özelliği çeşitli yollarla yoğunlaştırma.*” şeklinde yapmıştır. Yazar, çalışmasında ayrıca *pekiştirilmiş kelime, pekiştirilmiş özne, pekiştirme edatı, pekiştirme eki, pekiştirme hecesi, pekiştirme sıfatı, pekiştirme ünlüsü, pekiştirme vurgusu, pekiştirme zarfı* gibi terimlere de yer vermiştir. Korkmaz, pekiştirilmiş kelime başlığı altında ise Türkçede kelimelerin nasıl pekiştirildiğiyle ilgili şu açıklamaları yapar:

“*Türkçede ad, sıfat ve zarf soylu sözlerin açık veya kapalı ilk hecelerinin p, m, r, s ünsüzlerinden biriyle kapatılması ve meydana gelen hecenin, o kelimenin*

¹ Duygu Kamacı’nın “*Türkçede Pekiştirme (Anlamsal, Sözdizimsel, Yazımsal)*” adlı (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi (2014), Birol İpek’in “*Türkçede Pekiştirme Edatları*” adlı Doktora Tezi (2009), Sema Aslan’ın “*Türkiye Türkçesinde Sıfat ve Zarfların Pekiştirme ve Derecelendirme Yolları*” adlı (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi (2002), Ahat Üstüner’in “*Türkçede Pekiştirme*” adlı eseri (2003) ve “*Türkçedeki +-A Ekinin Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanılışı*” adlı yazısı (2000:189-206), K. Mehmet Gece’nin “*Türkçede Sıfatın Derecelendirme Yolları*” adlı yazısı (1995: 240-250), Ahmet B. Ercilasun’un “*La Enklitiği ve Türkçede bir ‘Pekiştirme Enklitiği’ Teorisi*” adlı yazısı (2008:35-56), Muna Yüceol Özezen’in “*Türkiye Türkçesinde Pekiştirme İşlevli Ki*” adlı yazısı (2013), Selahattin Tolkun’un “*Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri*” bu alanda yapılan çalışmalardandır.

² Abdulla Kadiriyy’nin “*Mehrobdan Çayon*” (1994) ve “*Ötikan Künlar*” (2008) adlı eserleri, Ahmad Azam’ın “*Özi Uylanmagan Sovçi*” (2010) ve “*Royo Yohud Gulistonga Safar*” (2006) adlı eserleri, Çolpon’un “*Keça ve Kündüz*” (2000) adlı eseri, Erkin Azam’ın “*Şovkin*” adlı eseri pekiştirme ve derecelendirme unsurlarının taranması için incelediğimiz eserlerdir.

³ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.55f369edc7cc26.81165039 adresinden 09.09.2015 tarihinde alınmıştır.

başına eklenmesiyle, benzer hecelerin tekrarı esasına dayanılarak kurulan ve bu yolla ilgili olduğu adın veya fiilin taşıdığı anlamı yoğunluk bakımından güçlendiren kelime.” (Korkmaz, 2003a: 173-174).

Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* adlı çalışmasında *pekiştirmeli* maddesi altında şu açıklamayı yapmıştır:

“Kökün belirttiği özelliği artırıcı nitelik taşıyan ek almış ad, sıfat, belirteç ya da eylemler için kullanılır. Türkçede pekiştirmeli biçimler, çoğu kez sıfatın, kimi durumlarda da adın ilk seslemindeki ünlünün, baştaki ünsüzle birlikte [p], [m], [r], [s] ünsüzlerinden biriyle ya da ünlüyle başlayan bir ad ya da sıfatın [p] ünsüzüyle kapatılması sonucu oluşan seslemin aynı sözcüğün başa getirilmesiyle elde edilir” (örn. kupkuru, yemyeşil, tertemiz, masmavi vb.) (Vardar, 2007: 159).

Mehmet Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü* adlı eserinde *“Sözcüklere çeşitli yollarla pekiştirmeli bir anlam kazandırma işlemi”* şeklinde tanımladığı pekiştirme hakkında, *pekiştirme belirteci, pekiştirmeli özne, pekiştirmeli sıfat, pekiştirmeli tezlilik eylemi, pekiştirmeli yüklem, pekiştirme ünlüsü* başlıkları altında da bilgi vermektedir (Hengirmen, 1999: 304).

Pekiştirme ve derecelendirme terimleri tek başlarına birer gramer kategorisi teşkil etmezler. Bunun yerine konuya, gramer kitaplarının *sıfatlarda derecelendirme, miktar zarfları* ve özellikle Özbekçede pekiştirme ve derecelendirme işlevinde sıkça kullanıldıkları için Özbek Türkçesi gramerlerinde *son çekim edatları* başlıkları altında değinilmektedir.

Pekiştirme ve derecelendirme kavramları daha çok kelimelerin ve/veya cümlelerin anlamlarıyla ilgili olduğundan bu kavramlar *anlambilim* içinde daha belirgin bir yer tutar.

Konuya *Türkçenin Dil Bilgisi* adlı çalışmasının *anlam bilgisi* bölümünde yer veren Günay Karaağaç, pekiştirme konusunu *abartma* başlığı altında ele alır. Yazar, *abartma* kavramını, *“varlığı ve varlığın gerçekleştirdiği olayları gerçek boyutlarının ötesine taşıma”* olarak tanımlar ve abartmanın *büyütme* ve *küçültme* olmak üzere iki yolla yapıldığını savunur (Karaağaç, 2013a: 564). Karaağaç ayrıca, *en* kelimesinin bir niteleyici olarak kullanımı ile sıfatlarda *en üstünlük derecesinin* sağlandığını ifade eder (Karaağaç, 2013a: 633-634). Yazar, *“Sözün veya yazının anlatım temizliğini, güzelliğini, etkinliğini sağlamak için başburulan yolları inceleyip kurallara bağlayan sanat”* şeklinde tanımladığı

retorik konusu altında *abartma* kavramına da yer verir ve abartmayı retorik öğelerden biri olarak değerlendirir (Karaağaç, 2013a: 729).

Cümlede anlamı pekiştirmenin biçimbirimsel olarak aynı kategoriye dâhil edilemeyecek çeşitli yöntemleri (tekrar grupları, hece tekrarları, vurgu, ses olayları, benzetme vb.) vardır. Bu nedenle pekiştirme ve derecelendirme kavramları dilbilimin anlambilim dalı içerisinde değerlendirilmelidir.

Edimbilimsel olarak dilde pekiştirme ve derecelendirmenin uygulanması, anlatıma canlılık kazandırır. Anlatılmak istenilenin anlatıcı tarafından dinleyiciye normal anlatımdan daha etkileyici bir biçimde aktarılmasını sağlar. Böylece hem anlatılan içerik daha dikkat çekici olacağından dinleyicinin dinleme isteği ve dikkati artar hem de anlatıcının, fikirlerini dinleyiciye benimsetmesi ve onu anlattıklarının doğruluğu konusunda ikna etmesi kolaylaşır. Bu yönüyle pekiştirme, önemli bir retorik ögesi olarak da karşımıza çıkar.

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü* başlıklı çalışmasında pekiştirme konusuna oldukça geniş yer vermiş, bu konuyu *pekiştirilmiş özne*, *pekiştirilmiş söz*, *pekiştirme*, *pekiştirme edatı*, *pekiştirme eki*, *pekiştirme hecesi*, *pekiştirme sıfatı*, *pekiştirme ünlüsü*, *pekiştirme vurgusu*, *pekiştirme zarfı*, *pekiştirmeli* gibi toplam on bir madde altında ele almıştır. Bunlardan, İngilizce karşılığı olarak *intensive word* terimini kullandığı ve en geniş biçimde açıkladığı maddelerden biri olan *pekiştirilmiş söz* için şu açıklamayı yapar:

“Dillerde aynı türden niteleyici, ilişkilendirici ve açıklayıcılar ile sözlerin *pekiştirilmesi*, söz dizimi öğelerinin vurgulanması söz konusudur. Değişik dil birimleriyle aynı varlığa gönderim de, bir pekiştirmedir. Ayrıca yinelemeler de, sözlerin *pekiştirilmesinde* önemli görevler üstlenirler. Bazı Hint-Avrupa dillerinde görülen eylem köklerindeki ilk ünsüz ve ilk hece tekrarı da, *pekiştirilmiş sözdür*: İng. *goody-goody* ‘yapmacık iyilik eden; yalancı sofı’, *wishy-washy* ‘renksiz ve hafif; çelimsiz, cansız’, *teeny-weeny* ‘mini mini, minnacık’. Söz diziminde pekiştirmenin birçok biçiminden yararlanan Türkçede, başka dillerde pek bulunmayan biçim birimlerle yapılmış biçim bilgisel pekiştirmeler de vardır. Türkçede ad, sıfat ve zarf soylu sözlerin açık veya kapalı ilk hecelerinin p, m, r, s ünsüzlerinden biriyle kapatılması ve meydana gelen hecenin, o sözün başına eklenmesiyle, benzer hecelerın tekrarı esasına dayanılarak kurulan ve bu yolla ilgili olduğu adın veya eylemin taşıdığı anlamı yoğunluk bakımından güçlendiren söz, *pekiştirilmiş sözdür*” (Karaağaç, 2013b: 637-638).

Yazar, Türkçe sıfatlarda görülen ilk hece tekrarı için şu örnekleri verir: GT *kara* > *kapkara* ~ Moğ. *hara* > *havhara*; GT *ak* > *apak* ~ Moğ. *sagan* > *savsagan*; GT *gök* > *gömgök* ~ Moğ. *höh* > *hövhöh*; GT *yaş* > *yamyaş* ~ Moğ. *noytan* > *novnoytan*; GT *yeşil* > *yemyeşil* ~ Moğ. *nogugan* > *novnogoön*.

Karaağaç, ön sese *m-* getirilerek veya ilk hece ünlüsü değiştirilerek: *toprak moprak*, *et met*, *çocuk mocuk*, *masa musa*, vb. Türkçenin hemen hemen bütün komşularında şu veya bu ölçüde görülen *m-* ön sesli yinelemenin, bu dillerdeki Türkçe etkilerinden biri olduğunu belirtir. Yazar ayrıca, pekiştirilmiş sözlerde anlamı daha da güçlü kılmak için ek yığılması olayında görüldüğü gibi, pekiştirme öncesi ile asıl söz arasında bir *-a-* ünlüsü daha eklendiğini ifade eder: *sap-a-sağlam*, *cep-e-çevre* gibi. *Geçirdiği korkunç kazaya rağmen arabadan sap-a-sağlam çıkabildi. Gittikleri yerde etrafları cep-e-çevre sarılmıştı* vb. Karaağaç, geniş yer verdiği bir diğer başlık olan ve İngilizce karşılığını *intensitive particle* terimiyle verdiği *pekiştirme edatının* ise “*pekiştirme işlevi olan bağlı biçim birimlerinin diğer adı*” olduğunu söyler. Karaağaç’a göre dillerin bütün yapılarını pekiştirmek mümkündür ancak cümleler genellikle sıfatlar ve zarflar ile pekiştirilir (Karaağaç, 2013b: 637-638).

Hüseyin Cahit **Türkçe Sarf ve Nahiv** adlı eserinde konuyu “*Sıfatların Ma’nâlarındaki Dereceler*” başlığı altında incelemiş, sıfatların ifade ettikleri anlamın kuvvet ve şiddetinin farklı olabildiğini, vasfın bu çeşitli derecelerinin karşılanması için sıfatın önüne bazı zarflar getirmek gerektiğini ve bu sayede sıfatın anlamındaki kuvvetin azaltılıp çoğaltılabildiğini söylemiştir. Hüseyin Cahit’e göre sıfatların manasında üç derece vardır:

“*Birinci derece sıfatın asıl manasıdır (güzel hareket, çirkin muâmele, büyük defter), ikinci derece, nisbet ve mukayesedir, nisbet ve mukayese sonucunda üç farklı hüküm verilebilir. Bunlar iki şeyin bir vasıfta eşit derecede bulunduklarını (Gümüş altın kadar fâidelidir); birinin diğerinden üstün (Demir altından daha fâidelidir, yâhut, daha ziyâde fâidelidir) veya aşağı derecede (Altın demirden az fâidelidir, yâhut, daha az fâidelidir) olduğunu ifade eder. Üçüncü derece ise mübâlâğâ ve tafdîl derecesidir, sıfatın önüne “pek, çok, pek çok, gayet, son derecede” gibi basit yahut birleşik zarflar getirilir*” (Cahit, 2000: 80-82).

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjieva da *Sıfatların Karşılaştırma Dereceleri* başlığı altında derecelendirme konusunda şunları söylemişlerdir:

“Başka dünya halklarının dillerinde olduğu gibi Türk yazı dillerinde de nitelme sıfatları karşılaştırma derecelerinde kullanılır. N. K. Dmitriev Türk yazı dillerinde iki tip karşılaştırmayı ayırıyordu: 1) Soyut. Yani niteliğin karşılaştırması eşyaların yardımıyla değil, teorik şekilde düşünülen biçimle yapılır, örnek olarak sarğılt ‘sarımtırak’ sıfatı sarı sıfatı ile karşılaştırmayı dikkate alır. Bu sıfat esas belirtinin ifadesinin yeteri kadar tamlığını gösterir; 2) Somut. Burada niteliğin karşılaştırması somut eşyaların birleştirilmesiyle bağlıdır. Örnek olarak ‘İbrahim Yusuf’tan akıllıdır, demir tenekeden daha sağlamdır’.”

B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjieva, yine N. K. Dmitriev’den nakille şu açıklamayı yapmaktadır:

“Aslında, soyut ve somut biçimler (yani sözün gerçek anlamında karşılaştırma dereceleri) gramerde basit derece denen bir normal nitelik derecesine dayanır. Mantıkî bakımdan bu derece niteliğin tam yansımasıdır, bu, şartlı olarak standart norm olarak kabul edilir; gramer bakımından ise başka biçimleri yaratan sıfatın esas biçimidir. Dış bakımdan basit derece herhangi bir özel ekin olmaması ile karakterize olur” (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 105-106).

Konuya *Kelime Grupları* başlığı altında değinen Muharrem Ergin, tekrarların üç temel işlevinden söz eder. Bunlar sırasıyla: *“Kuvvetlendirme, çokluk ve devamlılık”* işlevleridir. Ergin’e göre, *“Bir tekrar o tekrarı meydana getiren kelimenin ya mânâsını kuvvetlendirmek için ya bir çeşit çokluğunu ifade için veya devamlılığını belirtmek için yapılır.”* Yazar, bundan başka tekrarların bir de *“beraberlik ve ortalama”* işlevinden söz eder ve bu tip kullanımlar için *“iyi kötü, düşe kalka”* örneklerini verir (Ergin, 2013: 377). Ergin’in sözünü ettiği *beraberlik ve ortalama* işlevi, tekrar gruplarının derecelendirme işlevine karşılık gelmektedir.

Ergin ayrıca hece tekrarına dayanan pekiştirmeleri *İlaveli Tekrarlar* başlığı altında değerlendirmiştir. Yazar, bu türden tekrarların kelime başına ilave bir unsurun getirilmesi suretiyle yapıldığını ve ikiye ayrıldıklarını ifade etmiştir. Bu iki grup: *Kelime başına bir ses ilavesiyle yapılanlar* ve *kelime başına bir veya iki hece ilavesiyle yapılanlar* şeklinde iki maddeden oluşmaktadır (Ergin, 2013: 378).

Muharrem Ergin edatlardaki pekiştirme işlevine dikkat çektiği *Kuvvetlendirme Edatları* başlığı altında da bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Bütün bu sona gelen bağlama edatlarının iki fonksiyonundan umumiyetle kuvvetlendirme fonksiyonu daha belirlidir. Hepsi ilk bakışta sonuna gelen unsurları belirtmek, kuvvetlendirmek, dikkati onların üzerine çekmek için kullanılmış görünürler. Bağlama ifadesi bir kısmında belirli, bir kısmında

zayıf, bir kısmında hemen hemen belirsizdir. Bazıları bazan hiç bağlama ifadesi taşımazlar. Onun için bu edatları diğer bağlama edatlarından ayırarak kuvvetlendirme edatları adı altında da toplamak mümkündür” (Ergin, 2013: 365).

Faruk Kadri Timurtaş, *Sıfatlarda Karşılaştırma, Berkitme ve Küçültme* başlığı altında değindiği konu hakkında, sıfatlarda karşılaştırma *-rak, -rek* ile yapılmaktadır, değerlendirmesini yapmaktadır. Timurtaş, berkitme sıfatlarından bir kısmının, sıfatın ilk hecesine *m, p, r, s* ünsüzlerinden birinin eklenmesiyle meydana gelen hecenin sıfat önüne getirilip birleştirilmesiyle yapıldığını söylemektedir. Timurtaş, sıfatlarda pekiştirmenin bazen de sıfatın tekrarlanmasıyla; küçültme sıfatlarının ise *-cak, cek ve cuk, cük* ekleri ile yapıldığını belirtmektedir (Timurtaş, 2012: 90).

Ahmet Bican ERCİLASUN, *Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi* adlı makalesinde ekler ve sesler arasında bazı ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerde yola çıkarak *Kuvvetlendirici fonksiyon alanına giren ekler* başlığı altında söz konusu fonksiyon alanı için kullanılan sesleri, *ğ, d, z, l, m, n, ı, i* şeklinde ifade etmiştir. Çoğunlukla pekiştirme, belirtme, süreklilik, mübalâğa, çokluk fonksiyonu taşıyan eklerin bu seslerle yapıldığını belirtmiştir. Bunun dışında *Eşleştirici-sevgi fonksiyonu alanına giren ekler* hakkında da şu açıklamayı yapmıştır:

“Eşleştirici-sevgi fonksiyon alanı için kullanılan sesler; t, ç, (>ş), s’dir. Eşitlik, benzerlik, yakınlık, sevgi (küçültme) fonksiyonu taşıyan ekler ekseriyetle bu seslerle yapılmıştır. t, s sesleri diş (dental) sesleridir. ç de telaffüz yeri bakımından onlara yakın bir diş eti (denti-palatal) sesidir. t ile ç seslerinin Moğolca ile Türkçe arasındaki ses denkliklerinden birini oluşturması ve burada da ikisinin fonksiyon beraberliği içinde bulunması enteresandır. Bu gruptaki eklerden bir kısmı; t, ç, s seslerinin, birinci gruptaki l, n, ğ, a, e, ı, i sesleriyle birleşmesinden oluşmuştur” (Ercilasun, 2000: 42-25).

M. Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri* adlı eserinde derecelendirme konusunu *Sıfatların Derecelendirilmesi* başlığı altında ele almış ve bu dereceleri; eşitlik, üstünlük ve en üstünlük dereceleri olarak gruplandırmıştır. Eşitlik derecesi için: *“Sıfatların belirttiği kavramların, kişilerde ve nesnelerde nitelik ve nicelik bakımından eşit derecede bulunduğunu göstermek üzere başvurulmuş karşılaştırma yoludur. Eşitlik derecesi için -düy ve -dek ekleri kullanılır.”*; Üstünlük derecesi için şu tanımlı yapılmaktadır:

“Üstünlük derecesinde, iki varlığın birbiriyle nitelik ve nicelik bakımlarından karşılaştırılması ve birbirlerine olan üstünlüklerinin tespit edilmesi söz konusudur. Özbek Türkçesinde üstünlük derecesi için, karşılaştırılan varlıklara -dän, sıfata da -râq eki getirilir.”; En üstünlük derecesi için ise: *“Sıfatlardaki*

*niteliğin bir şahıs veya nesnede en üst derecede bulunduğunu göstermek üzere baş vurulan ve sıfat tamlaması önüne **eng** zarfının getirilmesi ile kurulan karşılaştırma derecesidir.”* (Coşkun, 2000: 90-91).

Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri* adlı çalışmasının *Sona Gelen Edatlar* başlığı altında ise söz konusu edatların; kelimelerin, kelime gruplarının, cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağlayan edatları olduklarını ve kuvvetlendirme fonksiyonlarının genellikle bağlama fonksiyonlarından daha baskın olduğunu ifade etmektedir (Coşkun, 2000: 221). Yazar, aynı eserin *Kelime Grupları* adlı başlığı altında ise tekrar gruplarının pekiştirme işlevine dikkat çekerek, cümle içinde bir ismi niteleyen tekrar gruplarının çoğunlukla *pekiştirme sıfatı* olarak kullanıldığını söylemektedir (Coşkun, 2000: 234).

Ahat Üstüner, pekiştirme konusunda yapılmış olan müstakil bir çalışma olan *Türkçede Pekiştirme* adlı eserinde, pekiştirme terimini hakkında, “*Arapça gramer kitapları örnek alınarak yazılan eski gramer kitaplarımızda, bugüne oranla daha fazla geçen te’kîd konusunun Türk dilinin önemli bir yönünü oluşturduğunu*” söylemektedir. Üstüner, *pekiştirme* teriminin Kıpçak sahasında yazılmış gramer kitapları ve sözlüklerde, Osmanlı döneminde yazılmış gramer kitaplarında ve belagatle ilgili eserlerde Arapça bir terim olan **te’kîd** terimiyle; aynı kavramın, batı dillerinde ise yaygın şekilde **intensif** terimiyle karşılandığını ifade etmektedir.

Üstüner, pekiştirme teriminin tanımını ise şu sözlerle yapmaktadır:

“Dilin söz dizimi kurallarından, kelime, ek veya ses unsurlarından birini kullanarak, ifade edilenler arasındaki bir sözün belirginleşmesini sağlamağa; kelime, kelime grubu ve cümle gibi bir dil birliğinin anlamını güçlendirmeğe, kesinleştirmeğe veya belirttiği kavramın aşırılığını bildirmeğe; bir unsura dikkat çekmek veya bu unsuru ön plana çıkarmağa pekiştirme adı verilir.” (Üstüner, 2003: 11-12).

Yazar pekiştirme teriminin kapsamı, işlevi ve kullanım özellikleri hakkında ise şu yorumları yapmaktadır:

*“Gramer kitaplarımızda tekrarların görevleri arasında yer verilen **“güçlendirme, abartma, çoğaltma, genişletme, zenginleştirme,** hatta kimi yerlerde **daraltma, sınırlandırma**” gibi kavramların hepsi pekiştirme kavramı içerisinde yer almaktadırlar. Pekiştirmeyi sağlayan yahut eski ifadeyle te’kîd görevi yapan unsurlar, sonuna geldikleri veya yapısında yer aldıkları dil birliğini anlam bakımından güçlendirip, dikkatleri bu unsur üzerine çekerler. Bu unsurlardan birinin yer aldığı kelime, örneğin küçüklük veya sınırlama*

belirten bir kelime ise, te'kid görev yapan unsur hâliyle küçüklik veya sınırlamayı pekiştirmiş olacaktır” (Üstüner, 2003: 11-12).

Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili* adlı eserinin *Niteleme Sıfatları* başlığı altında, adı geçen bu sıfatların derecelendirme işlevlerini “soyut ya da somut adların niteliklerini gösteren ve söz diziminde tamlayan durumunda bulunan sözcükler” biçiminde açıklamıştır. Ayrıca Eker, niteleme sıfatlarını “gerçek sıfatlar” ve “sıfat işlevinde bulunan sözcükler” olmak üzere ikiye ayırmıştır. Yazar, genellikle zarflarla oluşturulduğunu ifade ettiği niteleme sıfatlarının çeşitli derecelerini şu şekilde sıralar:

“Azlık derecesi: Sıfatların başına az zarfının ya da sıfatın sonuna [-CA], [-CIk] gibi eklerin getirilmesi ile oluşur.

Adî derece (positive): Sıfatların kök ya da gövde durumuyla tek başına kullanılmasıyla ortaya çıkar.

Eşitlik derecesi (equivative): Sıfattan önce kadar sözünün getirilmesi ile yapılır.

Üstünlük derecesi (comparative): Sıfatın başına daha sözünün getirilmesiyle oluşur. Bugün kullanımdan düşmüş olan ziyade sözü de sıfatlarda üstünlük derecesi kurar.

En üstünlük derecesi (superlative): Sıfatların başına en, pek, çok, gayet, son derece vb. sözlerden biri getirilerek oluşturulur.”

Eker, niteleme sıfatlarının “/m, p, r, s/ seslerinden birinin ilk hecede yer alan kimi seslerin önüne getirilmesiyle ya da ikileme (kara kara, güçlü mü güçlü, ufak tefek yoluyla” pekiştirildiğini söylemektedir (Eker, 2013: 306).

Süer Eker ayrıca *Çağdaş Türk Dili* adlı çalışmasında tekrar gruplarının kuvvetlendirme işlevinden söz ettiği bölümde şunları ifade etmektedir:

“Tekrar grupları; aynı, yakın ya da karşıt anlamlı iki sözcüğün bir tek sözcük gibi işlev görmek üzere, yan yana gelmesiyle oluşur. Tekrar gruplarını oluşturan sözcükler aynı yapım veya çekim ekini alabilirler. Bu grupların, tümce içinde şu işlevleri vardır:

- *Anlamı kuvvetlendirmek: sora sora (Bağdat bulur.), güçlü kuvvetli*
- *Çokluk ve abartma bildirmek: katar katar (turnalar), sıra sıra (kolyeler)*
- *Süreklilik ya da belirtmek: yavaş yavaş (sorun, çözüm yoluna giriyor.)*
- *Ortalama ve yaklaşıklık göstermek: az çok, iyi kötü” (Eker, 2013: 356).*

Hüseyin Yıldırım, *Sıfatlarda Derecelendirme* başlığı altında değindiği konu hakkında, sıfatlarda üç tür derecelendirmenin olduğundan söz eder. Bunlar, basit derecelendirme, karşılaştırmalı derecelendirme ve kuvvetlendirme derecesidir. Basit derecelendirme, bir nesnedeki niteliğin başka bir nesnedeki nitelikle karşılaştırılmadığı derecelendirme biçimidir. Yazar, bu gruptaki sıfatların herhangi bir karşılaştırma eki ya da yardımcı bir söz almadan isimleri doğrudan nitelediğini belirtmektedir. Yıldırım, karşılaştırmalı derece için, bir nesnedeki niteliğin benzer ya da farklı yönünün diğer bir

nesnenin niteliği ile karşılaştırıldığı derece türü olduğunu söylemektedir. Yazar, kuvvetlendirme derecesi için ise, “*bir niteliğin normalden daha fazla ya da normalden daha az olduğunu belirtir ve yardımcı sözler kullanılarak oluşturulur*” demektedir. Kullanılan bu yardımcı sözler: *eng, juda, juda ham, g’oyat, g’oyatda, nihoyat, nihoyatda, hammadan, bag’oyat, o’ta, benihoyat* gibi sözlerdir (Yıldırım, 2012: 112-113).

Yıldırım aynı eserinin *Sona Gelen Edatlar* başlığı altında pekiştirme işlevinden de söz ettiği bu edatların sözcük veya ek hâlinde olabileceğini, ek hâlinde olanlardan *-mi, -oq / yoq, -dir* ve *gina*’nın eklendikleri kelimelere bitişik, diğerlerinin ise araya kısa çizgi olarak yazıldığını ve bu edatların eklendikleri kelime veya cümleye soru, pekiştirme, onaylama, sınırlandırma, şüphe ve belirsizlik anlamları kazandırdığını söyler (Yıldırım, 2012: 253).

Konuya *Ana Tili* adlı çalışmasının *sifat darajalari* başlığı altında yer veren Özbek gramercisi Hamroyev’e göre dört tür sıfat derecesi mevcuttur. Bunlardan ilki olan *basit dereceli sıfatlar* herhangi bir derece sahip olmayan yalın durumdaki sıfatlardır: *yeşil yaprak, iyi adam* gibi. İkinci tür sıfat derecesini *artırma derecesi* şeklinde adlandırmış ve bu gruptaki sıfatların, belirli bazı kelimeler yardımıyla (en, çok, fazla, oldukça, eşsiz, sınırsız vb.) veya kelimelerin ilk hecelerinin tekrarlanması (dosdoğru, yepyeni, masmavi, koskoca vb.) olmak üzere iki yolla derecelendirildiğini söyler. Hamroyev, üçüncü sıfat derecesini ise *karşılaştırma derecesi* olarak adlandırır ve bu gruptaki sıfatların *-râq* eki olarak iki varlığın birbiriyle karşılaştırılması biçiminde derecelendirildiğini söyler. Yazar, son olarak *azaltma derecesi* olarak adlandırdığı dördüncü tür sıfat derecesinin ise yalın hâldeki sıfatlardan önce azlık bildiren belirli kelimelerin (yarım, az, biraz, eksik vb.) gelmesiyle veya yalın hâldeki sıfatlara *-(i)mtir, -(i)sh, -gina* eklerinin eklenmesi olmak üzere iki yolla sağlandığını ifade eder (Hamroyev, 2008: 52-53). Yazar aynı eserin *zarflarda derece* başlığı altında ise zarfların derecesini yine dörde ayırır. Bunlardan ilki olan *baş derece* bir zarfın derecelendirilmemiş yalın biçimidir (*U sekin yura boshladi “O yavaş yürümeye başladı”*). *Karşılaştırma derecesi* olarak adlandırdığı ikinci tür zarf derecesinde ise zarfların üzerine gelen *râq* eki bu zarfa *karşılaştırma* anlamı katar (*Mashina tezroq yurdi “Araba daha hızlı gidiyor”*). *Artırma derecesi* adını verdiği üçüncü grupta zarfların önüne çokluk bildiren bir kelime (çok, fazla vb.) getirilerek çoğaltma yönünde bir derecelendirme gerçekleştirilir. Yazar, dördüncü zarf derecesi türüne ise *kuvvetlendirme derecesi* adını verir ve bu tür derecelendirmelerin zarfın hece tekrarı

yoluyla veya olduğu gibi tekrar edilmesiyle yapıldığını söyler (Hamroyev, 2008: 75-76). Yazar aynı eserinin *kuchaytiruv-ta'kid yuklamalari* (pekiştirme son çekim edatları) başlığı altında ise bu tür edatları “*üzerine eklendiği kelimenin anlamını veya içinde yer aldığı ifadeyi kuvvetlendiren son çekim edatları*” şeklinde tanımlar (Hamroyev, 2008: 83).

Farklı Özbek gramercilerinin çalışmalarında da pekiştirme ve derecelendirme konusu aynı başlıklar altında ve birbirine paralel anlatımlarla işlenmiştir.⁴

Görüldüğü gibi pekiştirme ve derecelendirme terimleri hakkında yapılan tanım ve açıklamalar genel hatlarıyla birbirleriyle örtüşmektedir. Önemli bir anlam farkı olmamakla birlikte bu terimlerin kapsam alanına giren unsurlar farklı araştırmacılara göre farklı miktarlarda tutulmuştur. Örneğin kimi araştırmacılar tarafından çokluk, mübalâğa, süreklilik, hareketin hızının arttığını ifade eden örneklerin de pekiştirme kategorisine dâhil edildiği görülmektedir. Yine küçültme veya sınırlandırma anlamı bildiren ifadeleri de söz konusu anlamlar olumsuz yönde de olsa pekiştirildiğinden, pekiştirme unsuru olarak kabul eden ve bu başlık altında ele alan araştırmacıların yanı sıra pekiştirmeyi sadece pozitif yönde bir ilerleme (büyüme) olarak değerlendiren araştırmacılar da mevcuttur.

Pekiştirme ve derecelendirme terimlerini birbirinin yerine kullanan veya bu iki terimden birini diğerini kapsayacak şekilde kullanan araştırmacılar da olmuştur. Bu duruma neden olan önemli etkenlerden biri bu iki terimin anlamsal ve işlevsel karşılıklarının birbirlerine yakın olmasıdır. Bununla birlikte onları birbirinden ayıran en önemli nokta, pekiştirme kavramının varlığın sahip olduğu vasfı arttırması ki bu arttırma varlığın kendi anlamına bağlı olarak negatif veya pozitif yönde olabilir; derecelendirme kavramının ise varlığın sahip olduğu vasfın başka bir varlıkta bulunan vasıf ile karşılaştırılması veya aynı varlıktaki vasfın farklı zamanlarda alabileceği değer açısından kıyaslanmasıdır.

Pekiştirme yollarından biri de vasfı belirtilen nesnenin önüne gelen sıfatın ilk gecesinin *m*, *p*, *r*, *s* seslerinden biriyle kapatılarak sıfatın başına bitişik yazılacak şekilde eklenerek yapılan pekiştirme türüdür. Bu türden örnekler de çalışmamızda *hece tekrarı yoluyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmeler* başlığı altında değerlendirilmiştir.

⁴ bkz. Toxliyev B. Shamsiyeva M. Ziyodova T. (2006), *O'zbek Tili O'qitish Metodikasi*, Taşkent. Jamalhanov H. (2005), *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*, Taşkent.

Bu çalışmada Özbek Türkçesindeki pekiştirme ve derecelendirme unsurları tespit edilerek bunlar örneklerle incelenmiştir. Bu yapılırken yeterli sayıda örneğe ulaşabilmek için geniş kapsamlı ve diyalogun çokça yer aldığı bir nesir türü olan romanlar incelenmiştir. Zira pekiştirme ve derecelendirme unsurlarının çoğunlukla konuşma dilinde karşımıza çıktığını gözlemlemekteyiz. Örneğin makale ve diğer bilimsel yazılarda bu tür yazıların doğası gereği mübalâğa ve söze olduğundan daha güçlü anlamlar yükleme gibi pekiştirmenin karakterine uygun düşecek kullanımlara pek rastlanmamaktadır. Bu bağlamda, çalışmamız pekiştirme ve derecelendirme örneklerinin incelemesi noktasında Özbek Türkçesi ile yazılmış olan şu romanlarla sınırlandırılmıştır: “*Mehrobdan Çayon*”, “*Ötken Künlar*”, “*Özi Uylanmagan Sovçi*”, “*Royo Yohud Gulistonga Safar*”, “*Keça ve Kündüz*”, “*Şovkin*”.

Bu çalışma yapılırken gerek sınıflandırma gerekse Türkçedeki pekiştirme unsurlarının tespiti konusunda, pekiştirme ve derecelendirme konusunda yapılmış olan müstakil çalışmalar incelenerek onlardan istifade edilmiştir.⁵ Bu alanda yapılmış müstakil çalışmalar dışında çeşitli Türkiye Türkçesi gramerleri, Özbek Türkçesi gramerleri ve çok sayıda makale de incelenerek söz konusu pekiştirme ve derecelendirme unsurlarının tespiti ve pekiştirme ve derecelendirme tanım ve açıklamaları konusunda yararlanılmıştır.

⁵ Hem pekiştirme ve derecelendirme unsurlarının tespiti hem de pekiştirme ve derecelendirme yöntemlerinin sınıflandırılması konusunda başvurduğumuz başlıca kaynaklar Ahat ÜSTÜNER’in “*Türkçede Pekiştirme*” (2003) adlı eseri ve İlknur KARAGÖZ’ün “*Tarihi Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*” adlı yayımlanmış doktora tezi olmuştur.

2. ÖZBEK TÜRKÇESİ

2.1. Özbek Türkçesi

Özbek Türkçesi, modern Türk lehçelerinin Güney-doğu kolunda yer almaktadır. Bu grupta yer alan bir diğer Türk lehçesi ise Yeni Uygurcadır. Bu iki lehçenin yer aldığı gruba Karluk grubu da denmektedir. Özbek Türkçesi, tarihî Türk lehçelerinden olan Çağataycanın bir devamı niteliğindedir. Janos Eckmann, Özbek Türkçesi ile Çağatayca arasındaki ilişkiyi ve Çağataycanın mahiyetini şu sözlerle ifade etmektedir:

“Çağatay dili, Türk dilleri ailesinin Orta Asya grubuna mensuptur. Bu dil, 15. yüzyıl başından 20. Yüzyılın başına kadar kullanılan bir edebî dildir. Günümüz Türk şiveleri arasında Özbekçe ve Yeni Uygurca, ona en yakın olanlardır. Karahanlılar veya Hakânîler (11. – 13. Yüzyıllar) ve Harezm (14. yüzyıl) edebî dillerinin devamı olarak Timurlular (1405-1506) idaresi altında gelişen bu Çağatay dili, bilhassa Nevâyî'nin eserlerinde klasik şeklini aldı. Çağataycanın itibarı, yüzyıllarca çok büyük oldu. Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diploması, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. Yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır. Rusların Buhara (1868), Hive (1873) ve Hokand (1876) işgallerinden sonra, Türkistan'da “Sart” adı altında kullanılan bu edebî Türk dili, aslında, Çağataycanın mahallî Özbek dilinin tesiri altında az çok değişmiş bir şekliydi. Özbekistan'da, şehirlerin diyalektlerine dayanan Özbek edebî dili, 1921'de Çağatay edebî dilinin yerini aldı” (Eckmann, 1988: VII).

H. Camalhanov, Özbek Türkçesinin devirlerini G. Abdurahmanov ve S. Shukurov'a dayanarak şöyle gruplandırır:

- a) En Kadim Türk Dili (VII. yüzyıla kadar olan devir)
- b) Kadim Türk Dili (VII – XI. yüzyıllar)
- c) Eski Türk Dili (XI – XIII yüzyıllar)
- d) Eski Özbek Edebî Dili (XIV – XIX yüzyıllar)
- e) Yeni Özbek Edebî Dili (XIX. yüzyılın sonu – XX. yüzyılın başları)

Özbek dili bu ana devirlere ayrılıp, XX. yüzyılın 30'lu yıllarında günümüzdeki edebî Özbek dili şeklini almaktadır (Camalhanov, 2005: 9).

Günümüzde Özbekistan'da kullanılan çok sayıda ağız vardır. Öyle ki Volkan Coşkun, günümüz Özbekistan'ının ağız haritasının Orta Asya Türk lehçeleri lengüistik haritasının küçük ölçüde bir versiyonuna benzediğini söyler ve Ilse Laude Cirtautas'a dayanarak; kuzeyde (Güney Kazakistan da dâhil olmak üzere) Kazak ve Kırgızcaya yakın

Kıpçak Özbek ağızlarının, batıda ve güneybatıda komşu Türkmenlerle akraba Oğuz ağızları, ülkenin doğu ve orta bölgelerinde Hive ve Ürgenç'in dışındaki bütün büyük şehirlerde ise, Yeni Uygurca ile pek çok ortak özelliğe sahip "şehir şivesi" adı da verilen Özbek ağızlarının (Karluk grubu) konuşulduğunu ifade eder (Coşkun, 2000: XXVIII).

Hüseyin Yıldırım, Özbek Türkçesi gramer çalışmasında *Özbek Türkçesinin Ağızları* başlığı altında, günümüz Özbek Türkçesini oluşturan şivelerin etnolojik açıdan Karluk, Kıpçak ve Oğuz olmak üzere üç büyük lehçede birleştiğini, Özbek edebî dilinin oluşumunda bu üç lehçe bünyesinde bulunan şivelerin doğal olarak iştirak ettiğini, ancak bunların hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği hususunda dilciler arasında görüş birliğinin olmadığını söyler. Yıldırım, bununla birlikte, kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalektin Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana şivelerinin iştirak ettiğini ifade eder. Ancak yazar, H. Camalhanov'dan nakille, X. Daniyarov, B. Toyçıbayev gibi bazı dilcilerin, edebî dilin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaştıklarını, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup şivelerin de aktif olarak katıldığını belirttiklerinden söz eder.

H. Jamalhanov, son asırda kullanılan alfabeleri devir esaslı olarak şöyle gruplandırmıştır:

1. Devir: Arap alfabesinin kullanıldığı yıllar (1900 – 1929)
2. Devir: Latin alfabesinin kullanıldığı yıllar (1929 – 1940)
3. Devir: Kiril alfabesinin kullanıldığı yıllar (1940 – 1995)
4. Devir: Kiril ve Latin alfabelerinin aynı anda kullanıldığı yıllar (1995 – 2010)

Latin temelli Özbek alfabesine geçiş süresi Özbekistan hükümeti tarafından Eylül 2005'ten, Eylül 2010'a kadar uzatılmıştır (Jamalhanov, 2005: 116).

Günümüz Özbek Türkçesinde Türk dilinin en karakteristik özelliklerinden biri olan ünlü uyumu, Arap ve Fars dillerinin etkisiyle önemli ölçüde azalmıştır. Bünyesinde çok sayıda Arapça ve Farsça kelime barındıran Özbek Türkçesi bu kelimeleri Türkçenin fonetik özelliklerine göre şekillendirip telaffuz etmek yerine çoğunlukla onları geldikleri dillerdeki orijinal biçimleriyle seslendirmişlerdir. Özbek Türkçesinde ses uyumunun zayıf olmasındaki en önemli etkenlerden biri de bu lehçenin alfabesiyle ilgilidir.

Günümüz Özbek Türkçesi alfabesinde ünlüler *a, e, é, i, o, u* şeklindedir. Her ne kadar telaffuzda kullanılsa da alfabede *ı, ö, ü* ünlülerinin bir harf olarak yer almaması Özbek Türkçesi yazı dilinde ses uyumundan söz etmeye imkân bırakmamıştır. Yusuf Avcı, Özbek Türkçesindeki ünlü uyumlarıyla ilgili makalesinde, Şaabdurahmanov ve Cirtautas’a dayanarak Özbek yazı dilinin fonetik temelini Taşkent ağızı olduğunu ve bu ağızın “*Karşi, Buhara ve Semerkant gibi Farsçanın etkisinin en fazla görüldüğü şehir ağızlarından biri*” olduğunu söyler. Farsçanın etkisiyle ünlülerinin sayısının azalması da Özbek Türkçesinde ünlü uyumunun bozulmasına neden olmuştur (Avcı, 1997: 2-3).

Ertuğrul Yaman da Farsçanın Özbek Türkçesi üzerindeki etkilerinden söz etmektedir. Söz dizimi ve kelime grupları bahsinde, Türkçede tamlamalar kurulurken önce tamlananın, sonra tamlayanın geldiğini; ancak Farsçada bu durumun tersine olduğunu söyler. Ne var ki Farsçadaki bu yapı Özbekçede sıkça kullanılmaktadır. Yazar ayrıca, Farsçanın cümle şekillerinin de Özbek Türkçesi üzerinde etkili olduğunu ifade eder. Eski dönemlerden beri kullanılmakta olan “*ki’li birleşik cümleler*”in günümüz Özbek Türkçesinde çok yaygın olduğunu, ancak ki’li cümlelerde, ana cümleler genellikle ilk cümle olduğundan bu tür birleşik cümlelerin Türk dilinin genel yapısına uymadığını belirtir (Yaman, 2000: 21).

2.2. Lehçe Tasniflerinde Özbek Türkçesinin Yeri

Ural-Altay dil ailesi kuramı Ramstedt tarafından yıkılıp, Altay dilleri teorisinin kanıtlanmasıyla birlikte Türk lehçelerinin sınıflandırılması çalışmaları başlamıştır. Ancak bu çalışmalar bir birliktelik arz etmemiş, farklı araştırmacılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Talat Tekin kendi lehçe tasnifini yaptığı çalışmasında bu çok çeşitli tasnif denemelerinden 19. yüzyıl başından itibaren yapılanların beş bölüm hâlinde incelenebileceğini ifade etmektedir. Buna göre:

1. Radloff'a kadar olan tasnif denemeleri
2. Radloff'un tasnif denemesi
3. Samoyloviç'e kadarki tasnif denemeleri
4. Samoyloviç'in tasnif denemesi
5. Samoyloviç'ten sonraki denemeler (Tekin, 1989: 141).

Yukarıdaki gibi gruplandığı tasnif denemelerine de yer verdiği çalışmasında Tekin, kendi tasnifini yaparken altı temel fonetik ölçüt kullanmaktadır. Bu ölçütlere dayanarak Türk lehçelerini on iki gruba ayırır ve Özbek Türkçesine, Yeni Uygur Türkçesi ile birlikte *taglıq* veya *Çağatay grubu* olarak adlandırdığı dokuzuncu grupta yer verir. Aynı grupta yer verdiği bu iki lehçenin de birbirinden bazı önemli farklarla ayrıldığını savunur. Bu farklardan ilki, ilk hecedeki /a/ ünlüsünün durumu ile gerileyici ünlü benzeşmesi olayının bulunup bulunmaması durumudur. Örnek olarak *ağız* ve *aşuq* “aşık kemiği” kelimelerini ele alır ve bu örneklerin Özbek Türkçesi ve Yeni Uygur Türkçesindeki durumlarının şu şekilde olacağını söyler:

1. Özbek Türkçesi: âğız, âşiq (yuvarlaklaşmış a ile);
2. Yeni Uygur Türkçesi: eğiz, oşuq (gerileyici ünlü benzeşmesi ile) (Tekin, 1989: 162).

İlk tasnif denemelerinden birini yapan Berezin Türk lehçelerini üç ana gruba ayırır:

1. Çağatay veya Şark Grubu
2. Tatar veya Şimal Grubu
3. Türk veya Garp Grubu

Berezin Özbek Türkçesini, Uygur, Koman, Çağatay, Kazan ve Türkmen Türkçeleriyle birlikte *Çağatay veya Şark Grubu* olarak adlandırdığı birinci gruba dâhil eder (Arat, 1953: 73).

Daha önceki tasnif denemelerini inceleyerek en ayrıntılı ve bilimsel tasniflerden birini yapmış olan Radloff, yalnızca dilleri değil diyalektleri de içine alan bir tasnif yapmıştır. Tasnifini yaparken Türk lehçelerini coğrafi kriterlere göre dört ana gruba ayırmıştır:

- I. Doğu Diyalektleri
- II. Batı Diyalektleri
- III. Orta Asya Diyalektleri
- IV. Güney Diyalektleri

Bu ana gruplar altında, fonetik ölçütler gözeterek çeşitli alt gruplar oluşturmuştur. Özbek Türkçesi bu grupların hiçbirinde “Özbek Türkçesi” adıyla yer almaz. Ancak *Orta Asya Diyalektleri* grubu altında günümüz Özbek Türkçesinin bazı ağızları yer alır. Radloff’un bu gruba dâhil ettiği diyalektler, Tarançi, Hami, Aksu, Kaşgar; Çağatay diyalektleri (Kuzey Sart, Hokand, Zerefşan, Buhara, Hive)’dir (Tekin, 1989: 142-143).

Türk lehçelerini çeşitli fonetik ölçütlere göre sınıflandıran Ramstedt bu lehçeleri altı ana gruba ayırmıştır. Radloff’un tasnifinde olduğu gibi Ramstedt de Özbek Türkçesini “Özbek Türkçesi” adıyla herhangi bir gruba dâhil etmemiş, buna karşın Özbek Türkçesinin çeşitli ağızlarını *Doğu Grubu* olarak isimlendirdiği dördüncü gruba dâhil etmiştir. Söz konusu doğu grubunda, Sart (Buhara, Hive); Doğu Türkistan (Yarkend, Kâşgar, Turfan, Hami, Tarançi, Çağatay) diyalektleri yer almaktadır (Tekin, 1989: 145-146).

Samoyloviç Türk lehçelerini sınıflandırırken altı fonetik ölçüte dayanmış ve bunun sonucunda Türk lehçelerini altı gruba ayırmıştır. *taglık- grubu* (Çağatay, Güney-Doğu) adını verdiği dördüncü grupta; eski yazı dillerinden Çağatayca ile bugünkü lehçelerden Doğu Türkistan lehçeleri (Sarı Uygur ve Salar dışında), Batı Türkistan lehçeleri (Hive ve Sart ağızları dışında) ve Özbek (Fergana, Taşkent, Semerkand, Buhara) lehçeleri yer alır (Tekin, 1989: 147-148).

Ligeti Türk lehçelerini tasnif ederken etnik ve coğrafi ölçütlere dayanmış ve onları altı gruba ayırmıştır. Bu tasnife göre Özbek Türkçesi; Balkar, Başkurt, Karaçay, Karaim, Kara-Kırgız, Kazan, Kazak-Kırgız, Kırım B. Kumuk, Kurdak, Mişer, Nogay, Tobol, Tura vb. lehçelerle birlikte *Kıpçak dilleri* adı verilen ikinci grupta yerini almaktadır (Tekin, 1989: 150).

Räsänen'in tasnifi de ölçüt bakımından temelini, lehçelerin fonetik yapısından almaktadır. Tasnif yedi gruptan oluşmaktadır. Rasanen, Özbek Türkçesini de dâhil ettiği beşinci grubu şöyle açıklamaktadır: “**Güney-Doğu Grubu:** Türki (Doğu Türkistan), Tarançi (Yeni Uygur), Özbek B (Hive Tatarları), Sart (Buhara ve Hive halkı; aslen İranlı olup Farsça da konuşurlar), Çağatay (bu grupta *taglığ* > *taglık*)” (Tekin, 1989: 150-151).

Baskakov, tasnifini *Batı Hun* ve *Doğu Hun* ana grupları altında şekillendirmiştir. Türk dillerini *Doğu Hun* ve *Batı Hun Dalı* olarak iki ana gruba ve bu iki ana grubun alt gruplarına ayıran bu tasnife göre Özbek Türkçesinin yeri, Batı Hun grubunun bir alt grubu olan Karluk grubudur (Tekin, 1989: 152).

Reşit Rahmeti ARAT, kendisinden önce yapılmış tüm tasnifleri genel bir incelemeye tâbi tutarak bu tasniflerin dayandığı ölçütleri ve tasnif yöntemleri hakkında olumlu veya olumsuz fikir beyan etmiştir. Bu tasnifleri kronolojik bir sırayla değerlendirdikten sonra lehçelerin tasnifinde esas alınması gereken ölçütler ve yöntemler hakkında birtakım tavsiyelerde bulunmuş ve daha sonra kendi tasnifini ortaya koymuştur. Arat, tasnifini yaparken *Türk Lehçe Grupları* ve *Türk Şive Grupları* başlıklarıyla iki temel grup oluşturmuştur. Türk lehçe gruplarını *r- grubu* ve *t- grubu* olarak iki alt gruba ayırmış; Türk şive gruplarını ise, *d- grubu*, *z- grubu*, *tav- grubu*, *taglı- grubu*, *taglık- grubu* ve *dağlı- grubu* olarak altı alt gruba ayırmıştır. Özbek Türkçesi ise buradaki *taglık- grubu* içerisinde yerini almaktadır (Arat, 1953: 136).

Benzing, Türk lehçelerini, *Bulgar grubu*, *Güney (Oğuz) Türkçesi*, *Batı Türkçesi*, *Doğu Türkçesi* ve *Kuzey Türkçesi* başlıkları altında beş ana grup ve onların da alt grupları hâlinde sınıflandırmıştır. Bu tasnife göre Özbek Türkçesi, Doğu Türkçesi adı verilen dördüncü grupta yer almaktadır (Tekin, 1989: 155).

Menges, coğrafi esaslara dayandırdığı tasnifini altı bölüm ve on iki gruba ayırmış, Özbek Türkçesini dâhil ettiği *Orta Asya Grubu* 'nu şöyle detaylandırmıştır:

1. Eski dillerden Orhon (ve Yenisey) yazıtları, Eski (Klasik) Uygurca
2. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğü ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri, Kuzey-Batı (Harezmi) lehçesi
3. Çağatay (geç ve modern)
4. Özbekçe (İrancalaşmış lehçeler)
5. Yeni Uygurca (Tarançi lehçesi ve öbürleri), Sarı Uygur ve Salar lehçeleri
6. Kırgızca (Tekin, 1989: 156).

İran'da konuşulan Halaççayı keşfeden Gerhard Doerfer tasnifinde, ayrı bir grup oluşturduğunu savunduğu Halaççayı tek başına ayrı bir gruba dâhil etmiştir. Doerfer'in önerdiği tasnif şu şekildedir:

1. Çuvaş veya Bulgar Grubu
2. Güney-Batı veya Oğuz Grubu
3. Kuzey-Batı veya Kıpçak Grubu
4. Güney-Doğu veya Uygur Grubu
5. Kuzey veya Güney Sibirya Grubu
6. Yakutça
7. Halaçça (Tekin, 1989: 159).

Özbek Türkçesinin bu tasnifteki yeri ise Güney-doğu veya Uygur grubu adlı dördüncü gruptur.

2.3. Özbek Türkçesi Gramerine Yönelik Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış

Türkiye’de Özbek Türkçesi hakkında gerek müstakil gramer kitapları gerekse çeşitli şekillerde Özbek Türkçesinin gramer konularına belli ölçülerde değinen çok sayıda kitap ve makale yazılmıştır.

Türkiye Türkçesi gramer anlayışı ile Özbek Türkçesi gramer anlayışı arasında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye’deki Özbek Türkçesi gramer çalışmaları ise Türkiye Türkçesi gramer anlayışına uygun olarak hazırlanmıştır. Bu alanda yazılan makalelerin sayısı oldukça fazladır. Konuyla ilgili kitapların ise belli başlılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

2.3.1. Özbek Türkçesi grameri ⁶

Bu çalışma, ses bilgisi (s. 2-30), şekil bilgisi (s. 30-234) ve cümle bilgisi (s. 234-252) olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerden ilki olan ses bilgisi altında; ünlüler, ünsüzler, ses uyumu ve ses olayları ele alınmıştır. İkinci bölüm olan şekil bilgisi altında; basit kelime, türemiş kelime, birleşik kelime, isim, soru, isimlerde bildirme, sıfat, zamir, zarf, fiil, bağlaç, edat ve ünlem konuları on iki başlık altında incelenmiştir. Üçüncü bölüm olan cümle bilgisi altında ise; kelime grupları ve cümle konuları işlenmiştir. Tüm bu gramer konuları verildikten sonra Özbek Türkçesiyle yazılmış olan bazı metinler ve bunların Türkiye Türkçe karşılıkları verilmiştir.

Bu çalışmanın şekil bilgisi bölümü altında ele alınan sıfatlar konusunun bir alt başlığı şeklinde yer alan *Sıfatların Derecelendirilmesi (Sifāt dārācālari)* başlığı altında sıfatların hangi yöntemlerle derecelendirildiği hususunda bilgi ve örnekler verilmiştir. Bunun dışında *Sona Gelen Edatlar* başlığı altında bu edatlardan bir kısmının pekiştirme işlevi taşıdığı belirtilerek bunu destekleyen örnekler verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan cümle bilgisi bahsinde de kelime gruplarının bir alt başlığı olan tekrar grubu ele alınmış ve bu yolla yapılan pekiştirmelerden söz edilmiştir. Bunlar dışında, miktar zarfları da sıfatları ve zarfları azlık-çokluk yönünden derecelendirdiğinden bu başlık altındaki örnekler de

⁶ Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara: 2000

derecelendirme konusuna ışık tutan ve derecelendirme unsurlarının tespitinde yararlanılabilecek bir bölümü teşkil etmektedir.

2.3.2. Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin söz dizimi bakımından karşılaştırılması ⁷

Ertuğrul Yaman'a ait bu çalışma bir giriş bölümü ile *Kelime Grupları* (s. 35-179) ve *Cümle* (s. 179-297) olmak üzere iki bölümden oluşur.

Giriş bölümünde Türk dil ve lehçelerinin kök birliği, Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin etkilendiği diller ile söz dizimi ve kelime gruplarıyla ilgili terim ve yaklaşımlar hakkında bilgi verilmiştir.

Kelime grupları bölümünde kavramın tanımıyla ilgili bilgiler, kelime gruplarının inceleniş metotları değerlendirilmiş ve her bir kelime grubu türü ayrı başlıklar altında verilerek bu grupların Türkiye Türkçesindeki ve Özbek Türkçesindeki durumları 20 maddede karşılaştırılmıştır.

Cümle bölümünde, cümle kavramı ve cümlelerin sınıflandırılması hakkında bilgiler verilmiş ve daha sonra cümleler, cümle unsurları ve cümle çeşitleri bakımından Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesindeki yapıları temel alınarak karşılaştırılmıştır.

2.3.3. Özbek Türkçesi ⁸

Özbek Türkçesinin gramerine dair müstakıl bir çalışma olan bu eser, bir müracaat ve ders kitabı niteliğinde hazırlanmıştır. Çalışmada, Özbek Türkçesi gramer konuları incelenmiş ve her inceleme konusu örneklendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca konuların sonunda pratik konuşma cümleleri ve aktarma çalışması yapmak üzere metinler eklenmiştir.

⁷ Ertuğrul Yaman, *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*, TDK Yayınları, Ankara: 2000.

⁸ Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi* (ilk baskı 2009), Gazi Kitabevi, Ankara: 2012.

Çalışma, kısa bir giriş bölümü (s. 1-5) ile ses bilgisi (s. 5-39), şekil bilgisi (s. 39-261), kelime bilimi (s. 261-269) ve söz dizimi (s. 269-285) ana başlıklarından oluşmaktadır. Ayrıca çalışmanın sonuna kısaca deyimler sözlüğü, gramer terimleri sözlüğü ve telaffuzu yakın kelimelerin sözlüğü eklenmiştir. Ses ve şekil bilgisi bölümünde konular daha kapsamlı değerlendirilmiştir. Ses bilgisi başlığı altında Özbek Türkçesinin ünlü ve ünsüz sistemi, ses değişimleri ve ses olayları, önemli imla özellikleri örnek kelimelerle incelenmiştir. Şekil bilgisi ana başlığı altında yapılan inceleme ise örnek cümlelerle desteklenmiştir. Ayrıca bölümlerin ve konuların sonunda, bazen bilgileri pekiştirici ödev niteliğinde alıştırmalar yer almaktadır.

Çalışmanın günümüze kadar iki baskısı yapılmıştır. İlk baskı 2009, ikincisi ise 2012 yılına aittir. Çalışma, pekiştirme konusunu özel bir başlık altında tanımlayıp açıklamamakla birlikte, pekiştirme konusuna; sıfatlar konusu altında yer alan *sıfatlarda derecelendirme* başlığı altında, edatlar ve kelime grupları bahsinde değinmiştir. Bu konuların pekiştirme işlevi barındıran unsurlarını örneklerle açıklamış ve bu yönüyle çalışmamızda Özbek Türkçesindeki pekiştirme unsurlarının tespiti açısından önemli ölçüde yararlandığımız kaynaklardan biri olmuştur.

2.3.4. Özbek Türkçesi el kitabı⁹

Eser, Özbek Türkçesi ve Özbek alfabesi hakkında ön bilgi veren iki kısa bölümle (s. 1-8) başlamaktadır. Bu bölümlerin ardından gramer konularına geçilmiş ve bu konular yine Türkiye Türkçesi gramercilik anlayışıyla örtüşen bir bölümlendirme ile devam etmektedir. Bu bölümler; ses uyumları (s. 8), yapım ekleri (s. 9-27), isimlerde çokluk (s. 27), isimlerde iyelik (s. 27), ismin hâlleri (s. 28-30), isimlerde soru (s. 30), sıfatlar (s. 30-34), zarflar (s. 34-37), zamirler (s. 37-40), fiil (s. 40-62), sıfat fiiller (s. 62-65), zarf fiiller (s. 65-70), bağlaçlar (s. 70-72), edatlar (s. 72-75) ve ünlemler (s. 75-79) ana başlıklarından oluşmaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise konuşma metinlerine (s. 79-145) yer verilmiş böylece gramer özelliklerinin bizzat metin üzerinde incelenmesi imkânı doğmuştur. Bu yönüyle eser bir başvuru ve ders kitabı niteliği taşımaktadır.

⁹ Rıdvan Öztürk, *Özbek Türkçesi El Kitabı*, Çizgi Kitabevi, Konya: 2011

Pekiştirme ve derecelendirme konusuna doğrudan değinilmeyen çalışmanın zarflar bahsindeki miktar zarfları başlığı altında verilen örnekler, sıfat ve zarfları derecelendirmede kullanıldığından, bize Özbek Türkçesindeki pekiştirme ve derecelendirme unsurlarının tespiti konusunda ipucu vermektedir. Ayrıca edatlar bahsinde yer alan *Sona Gelen Edatlar* başlığı altında söz konusu edatlardan bir bölümünün cümleye pekiştirme anlamı kattığı ifade edilmekte ve bu durum örneklerle desteklenmektedir.

2.3.5. Özbek dilinin grameri ¹⁰

Eser, bir giriş bölümü ile *Ses Bilgisi* (s. 22-26) ve *Biçim Bilgisi* (s. 26-115) olmak üzere iki ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın sonunda ise Kiril, Latin ve yazarın önerdiği alfabe ile yazılmış metinler ve bu metinler için bir sözlük yer almaktadır. Ses bilgisi bölümü, ünlüler ve ünsüzler olmak üzere iki alt bölümden; biçim bilgisi bölümü ise, adlar, sıfatlar, sayılar, zamirler, zarflar, edatlar, ünlemler, bağlaçlar, sözcük yapımı ve eylem olmak üzere on alt bölümden meydana gelmektedir.

Bu çalışmanın sıfatlar bahsinde bir alt başlık olarak yer alan *Sıfatlarda Derecelendirme (sıfat dereceleri)* bölümde, sıfatların hangi yollarla derecelendirilebileceği açıklanmış ve konu örneklerle zenginleştirilmiştir (s. 36-37). Yine eserin edatlarla ilgili bölümünde pekiştirme kavramı, *Pekiştirme, güçlendirme, yoğunlaştırma yüklemeleri (kuçaytiruv va ta'kid yuklamalari)* başlığında doğrudan kullanılarak pekiştirme işlevi bulunan bu edatlar müstakil bir alt başlık altında incelenmiştir (s. 54).

¹⁰ Aziz Merhan, *Özbek Dilinin Grameri*, Eren Yayıncılık, İstanbul: 2011.

3. İNCELEME

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirmenin çeşitli yolları mevcuttur. Vurgu ve ses değişimleri yoluyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmelerin metin üzerinde incelenme imkânı bulunmadığından çalışmamızda, yazıda incelenmesi mümkün olan pekiştirme ve derecelendirme yollarına yer verilmiştir. Bu yollar, *Eklerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler*, *Son Çekim Edatlarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler*, *Kelimelerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler* ve *Kelime Gruplarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler* olmak üzere üç genel başlık altında toplanabilir.¹¹

3.1. Eklerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler

İsim ve fiillerin çeşitli özelliklerini nitelemek üzere kullanılan sıfat ve zarf görevindeki kelimeler yalın hâlde kullanıldıklarında bu isim ve fiillerin niteliklerini herhangi bir derecelendirmeye tâbi tutmaksızın açıklar. Sıfat ve zarfların sahip oldukları yalın anlam, nitelenen isim ve fiillerin özelliklerini tam olarak açıklamakta yetersiz kaldığında ekler yardımıyla bu özellikler çeşitli seviyelerde derecelendirilmesi, bu isim ve fiillerin niteliklerinin daha net bir biçimde açıklanmasına imkân sağlar. Örneğin *büyük kap* tamlamasında *kap* isminin bir özelliği, *büyük* kelimesi ile azalma veya çoğalma yönünde derecelendirilmeksizin yalın bir derece ile açıklanmıştır. *Büyük* sıfatının bildirdiği bu vasfın azlık veya çokluk durumuna göre derecelendirilmesi çeşitli eklerle mümkün olmaktadır. *+ca* eki kullanılarak *büyükçe kap* (biraz *büyük kap*) biçiminde *büyük* vasfı azalma yönünde derecelendirilebilir (Korkmaz, 2003b: 36).

Özbek Türkçesinde sıfat ve zarflara eklenerek onları derecelendiren eklerin yanı sıra doğrudan isim ve fiillere eklenerek onların anlamlarını kuvvetlendiren veya cümle sonundaki kelimeye eklenerek cümlenin anlamını güçlendiren ekler de mevcuttur. İsim ve fiillere eklenen ekler doğrudan bu kelimelerin anlamlarını güçlendirirken cümle sonuna eklenen ekler ise genellikle cümlede bildirilen yargının tamamını etkiler.

¹¹ Çalışmamızda pekiştirme ve derecelendirme yöntemleri sınıflandırılırken Ahat Üstüner'in *Türkçede Pekiştirme* (2003) adlı çalışması ile İlknur Karagöz'ün *Tarihi Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme* (2003) adlı yayımlanmış doktora tezinden yararlanılmıştır.

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme işlevi sağlayan ve taradığımız eserlerde kullanılan 9 ek tespit edilmiştir.

3.1.1. -çä

3.1.1.1. Yapısı

Ek, Türkiye Türkçesinde uyuma girdiğinden varyantları mevcuttur, ancak Özbek Türkçesinde tek şekillidir. Ekin Eski Türkçedeki örnekleri incelendiğinde ünlü uyumuna uyarak ünlüsünün kalın ve ince olabileceği ancak ünsüz uyumuna uymadığı ve ünsüzünün tek şekilli (ç) olduğu görülmektedir.

3.1.1.2. Kullanım özellikleri

-çä eki, hem Özbek Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde yaygın olarak eşitlik hâli eki olarak kullanılır. Türkçe gramerlerin çoğunda eşitlik eki olarak geçen bu ekin kullanım alanı oldukça geniştir. Ek, eklendiği isimle cümlede bir başka ögesi arasında benzerlik, karşılaştırma ve eşitlik ilişkisi kurar. Ek, zamanla bir yapım eki görevi üstlenmiş ve isim çekimindeki kullanımı iyice azalmıştır (Zeynep Korkmaz, 2003b: 25).

Jean Deny, ekin sıfatlara eklenerek cümlede anlamına göre *hemen de*, *oldukça*, *biraz* niteliğinde azımsanık bazen *pek*, *çok iyice* niteliğinde çoğumsanık bir değer aldığını söyler. Bu iki kavramdan hangisinin kastedildiğini göstermek için de ses tonunun çoğunlukla yeterli olacağını ifade eder (Deny, 2012: 296).

3.1.1.3. İşlevleri

Eski Türkçede de eşitlik eki olarak kullanımına rastladığımız ekin işlevi günümüz Türkçesindeki paraleldir. *ança* “biraz, o kadar”, *azrakça* “çok az”, *antaça* “tam o esnada”, *barça* “bütün, hep” (Gabain, 2007: 43) örneklerinde görüldüğü gibi miktarda benzerlik ve derecelendirme, zamanda kesinlik bildirirken, bir isme eklenerek yeni bir isim türetmede de kullanılmıştır.

Ek, Özbek Türkçesinde miktarda eşitlik ve vasıfta küçültme gibi anlamlar katmaktadır.

3.1.1.3.1. Miktarda eşitlik

Ek, cümlelerin nesnesi durumundaki isme gelerek onu miktar bakımından derecelendirmiştir.

• *Икки юз тиллодан қўб оқчаси ва саводлик бўлган болалар зиёфатидан кийган икки **сандиқча** сарпоси бор эди. (MÇ,8)*

İkki yüz tillâdân köb âķçâsi vâ sâvâdlik bolgân bâlâlâr ziyâfâtidân kiygân ikki **sândıķçâ** sârpâsi bâr edi.

“İki yüz altından fazla parası ve eğitimli çocukların ziyafetinde giydiği iki **sandık** kadar çeyizi vardı.”

3.1.1.3.2 Vasıfta küçültme

Sıfatların üzerine gelen *çâ* eki, onların bildirdiği vasfı azaltma yönünde derecelendirmiştir.

• *Маҳдумга қутулмаган равишида меҳрибон муомала қилғучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган **қорача** туслик бир йигит эди. (MÇ,11)*

Mâxdumgâ kütülmâgân râvişdâ mehrîbân muâmâlâ kılğuçi bu ordâlık kırķ yâşlar çâmâsidâ, uzun boyliķ, ķârâ uzun sâķâllıķ, simâvi sâllâsining peşini tüşirgân **ķârâçâ** tuslik bir yigit edi.

“Mahdum’a beklenmeyen şekilde iyi muamele eden bu adam, ortalama kırk yaş civarında, uzun boylu, siyah uzun sakallı, kafasındaki sarıķı alnına düşmüş **karaca** (esmer) bir delikanlıydı.”

• *Шу орада қутидорнинг «уйланганми?» деб Ҳасаналидан сўраши Ҳомидга яна бошқача ҳолат берди. (OK,8)*

Şu ârâdâ ķutidârning “uylângânmi?” deb Hâsânâlidân soraşı Hâmidgâ yânâ **bâşķa çâ** hâlât berdi.

“Bu arada Kutidar’ın “evli mi?” diye Hasan Ali’den sorması Hamid’i yine **başkaca** bir ruh hâline soktu.”

• **Эскича** бўлса, кимга зарари тегар экан? (KvK,86)

Eskiçä bolsä, kimgä zäräri tegär ekän?

“**Eskice** olsa, kime zararı dokunuyormuş ki?”

3.1.2. -çäk / -çäk

3.1.2.1. Yapısı

Özbek Türkçesinde damak veya dudak uyumu olmadığından ekler tek şekillidir. Bu ekin iki varyantının bulunmasının nedeni ise ekin Çağatay Türkçesinde uyuma girmiş olması ve kalıcı isimler türetmiş olmasıdır. Çağatay döneminde oluşan kalıcı isimler, bu tarihî lehçenin günümüzdeki devamı olan Özbek Türkçesinde de varlığını sürdürmüştür. Böylece ekin iki varyantı da günümüz Özbek Türkçesinde varlığını sürdürmektedir.

Çok sık olmamakla birlikte Eski Türkçede de *-çaq* ve *-çäk* şeklinde kullanımına rastlanmaktadır. Gabain, ekin *-ça* eki ile *-oq* edatının birleşiminden oluştuğunu söylemiştir (Gabain, 2007: 105). Zeynep Korkmaz’ın da ekin yapısı hakkındaki görüşü Gabain’in görüşüyle örtüşmektedir (Korkmaz, 2003b: 39).

3.1.2.2. Kullanım özellikleri

Ek, isimlere gelerek küçültme ifadesi taşıyan *bekçek* “küçük bey”, *çukurçak* “küçük çukur, çukurcuk” gibi kalıcı isimler türetir (Eckmann, 1988: 32).

3.1.2.3. İşlevleri

Ekin kuvvetlendirme işlevi taşıdığını belirten Gabain, eki edatlar ve edat benzeri ekler başlığı altında değerlendirmiştir (Gabain, 2007: 105).

Korkmaz, ekin işlevlerini, “*küçültme, sevgi ve tahsis* işlevleriyle sıfat, zarf ve adlar türeten bir ek” olarak değerlendirmiştir (Korkmaz, 2003b: 39).

Muharrem Ergin Eski Türkçeden beri kullanıldığını ancak işlekliğinin giderek azaldığını belirttiği ekin yapım eki olarak temel işlevinin küçültme ve sevgi ifadesi

olduğunu söyler. Ergin, -çAk ekinin bu yönüyle -cık, -cik, -cuq, -cük ekinin bir eşi durumunda olduğunu savunmaktadır (Ergin, 2013: 165).

Ek, Özbek Türkçesinde küçültme anlamı taşıyan kalıcı isimlerde görülür, ayrıca sıfatlara gelerek onların anlamlarını derecelendirir.

3.1.2.3.1 Küçültme ifadesi içeren kalıcı isim oluşturma

Ek, isimlerin üzerine gelerek onlara ve küçültme anlamı katmış ve anlamlarını pekiştirmiştir.

• *Келинчак ёстиқ, кўрпача ташлаб берди, Отабек ҳордиқ чиқариб ясланди.*
(OK,155)

Kelinçäk yastık, korpäçä täşläb berdi, Ätäbek hârdıq çıqârib yäsländi.

“**Gelincağız** yastık yorgan getirdi, Atabek yaslanıp rahatladı.”

• «Нўл тўққиз»да энди иккаламиз, бир кўзим йўлда, бир кўзим орқада, *келинчакнинг ҳам нигоҳи менда.* (RYGS,210)

“Nol tokkız”da endi ikkälämiz, bir közim yoldä, bir közim ârқadä, **kelinçäkning** ham nigâhi mendä.

“ ‘Sıfır dokuz’da şimdi ikimiz idik, bir gözüm yolda, bir gözüm arkada, **gelincağızın** da gözleri bende.”

• *Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг ма-а-а-му-у-лари, қўзичоқ ва қўйларнинг ба-а-а-бу-у-у-лари эшитилиб турар эди.* (MÇ,54)

Şähâr pādäsi қaytib, tevāräkdän sigir vâ buzâqlärning **қoziқâқ** vâ қoylärning bā-ā-ā-bu-u-u-läri eşitilib turär edi.

“Şehirden hayvanlar sürüsü dönüyor, etraftan inek ve buzağların me-e-e mö-ö-ö sesleri, **kuzucuk** ve koyunların be-e-e bu-u-u sesleri duyuluyordu.”

• *Қўзичоқдай икки боласи бор.* (KvK,46)

Қoziқâқdäy ikki bäläsi bâr.

“**Kuzucuk gibi** iki yavrusu var.”

3.1.2.3.2. Sıfatlarda derecelendirme

Ek, *uzun* sıfatına eklenerek onun anlamını azalma yönünde derecelendirmiştir.

• *Тевараги темир панжара билан ўралган, ўртадаги узунчоқ, чорқирра ёдгорлик ҳам темирдан, унинг тепасида қизғиш мис юлдузча – гўё порлаб турибди.* (Ş,76)

Tevärägi temir pāncärä bilän örälğan, ortädägi **uzunçaq**, çärqırrä yädğärlik hām temirdän, uning tepäsida kızgış mis yulduzça – göyâ pārlāb turibdi.

“Etrafı demir parmaklıklar ile sarılmış, ortadaki **uzunca**, dörtgen hediyelik de demirden yapılmış, tepesindeki kırmızı bakır sanki bir yıldız gibi parlıyordu.”

3.1.3. -däy / –dek

3.1.3.1. Yapısı

Eski Türkçede *täg* şeklinde bir son çekim edatı olarak kullanılmıştır. Gabain, bu eke *edatlar ve edat benzeri ekler* konusu altında yer vermiştir (Gabain, 2007: 105).

Çağatay Türkçesinde ise Nevai'den önce çoğunlukla *teg*, nadir olarak da *tegin* şeklinde kullanılmıştır. Nevai'den itibaren ekin kullanımı *dek* şeklini almıştır (Eckmann, 1988: 90). Özbek Türkçesinde ise bu son çekim edatı ekleşmiştir.

3.1.3.2. Kullanım özellikleri

Ek, isimlere eklenerek söz konusu ismin karşıladığı varlıkta bulunan bir özelliğin bir başka varlıkta bulunduğunu ifade edecek şekilde kullanılır.

Ek Eski Türkçeden beri aynı işlevle kullanılagelmiştir (Gabain, 2007: 105). Türkiye Türkçesinde ekin pekiştirme işleviyle kullanımına rastlanmaz. Ancak ek, müstakil bir kelime olarak yönelme hâli eki ile birlikte “-A kadar” anlamına gelecek şekilde kullanılır. Ekin benzetme ve eşitlik işlevi ise Türkiye Türkçesinde “kadar” ve “gibi” edatlarıyla karşılanmaktadır.

3.1.3.3. İşlevleri

Ekin temel işlevi benzerlik ve eşitlik anlamı vermektir. Eklendiği kelime ile cümledeki farklı bir kelime arasında benzerlik veya eşitlik ilişkisi kurar. Böylece nitelenen kelime vasıf bakımından sınırlandırılmış, bir nevi derecelendirilmiş olur. Bazen de benzetilen kavramın taşıdığı vasfın üst düzeyde olduğunu ifade etmek için kullanılır ki bu durumda teşbih ve mübalâğa sanatlarından yararlanır. Teşbih ve mübalâğa sanatı ile yapılan derecelendirmelerde derecelendirilen niteliğe, çok üst düzeyde sahip olan bir varlığa gönderme yapılarak bu niteliğin, benzetilen varlıkta da bulunduğuna vurgu yapılır.

Özbek Türkçesinde benzerlik ilgisi, teşbih ve mübalâğa sanatlarıyla derecelendirme işlevi sağlayan bu ekin eklendiği kelimeler sıfatları derecelendirmektedir.

Örnekler

Ek, bir ismin üzerine gelerek kendisinden sonra gelen sıfatın karşıladığı niteliği, üzerine geldiği ismin karşıladığı varlıkta bulunan bir niteliğe benzeterek derecelendirmiştir. Örneğin *ay gibi şeffaf* ve *güneş gibi parlak* örneklerinde *ay* ve *güneş* kelimelerine gelen ek, *şeffaf* ve *parlak* olma özelliklerinin derecesini *ay* ve *güneş* varlıklarında bulunan *şeffaflık* ve *parlaklık* derecesine çıkarmıştır. Bu tür derecelendirmelerde teşbih ve mübalâğa sanatının öne çıktığı görülmektedir.

• *ойдай тиниқ ва қўёшдай ёруғ бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очиқ кўринарди.* (KvK, 7)

aydāy tınıq vā **quyāşdāy** yaruğ bu hālāt mādīy hāqīqātlār qādār āchīq kōrinārdī.

“**Ay gibi** şeffaf ve **güneş gibi** parlak bu durum maddi gerçekler kadar açık görünüyordu.”

• *Сўфининг тошдай қаттиқ ва буюмдек ҳаракатсиз юзи бирданига турли-туман ўзгаришлар ва ҳаракатларга жавлонгоҳ бўлади.* (KvK,10)

Sofining **taşdāy** kâtîk vā **buyumdek** hārākātsiz yūzi, birdānīgā türli-tümān özgārişlār vā hārākātlārgā cāvlangoh bolādi.

“İmamın **taş gibi** sert ve **eşya gibi** hareketsiz suratı birden her türlü değişikliklere ve hareketlere mekân oldu.”

Bu örnekte ise *zayıf* sıfatı farklı bir varlıkta bulunan bir nitelikle eşit seviyeye çekilmiştir. Böylece eşitlik derecesi sağlanmıştır.

- Уларни **хотин кишидай** наст махлуқ олдида хор қилинадими? (KvK, 9)

Ulärni **xâtin kişidäy** päst mäxluk âldidä xâr qılınädimi?

“Onlar **kadın gibi** zayıf yaratıklar önünde azarlanır mı?”

3.1.4. -gin

3.1.4.1. Yapısı

Eski Türkçede ikinci teklik şahıs emir çekimi sadece fiil kökünün kullanılması ile veya fiil köküne *-ğıl*, *-gil* ekinin eklenmesi yoluyla yapılır (Gabain, 2007: 79).

Çağatay Türkçesinde ise ek *-ğıl*, *-gil*, *-kıl*, *-kil* ve *-ğın*, *-gin*, *-kın*, *-kin* biçimindeki varyantları mevcuttur (Eckmann, 1988: 184).

Özbek Türkçesine gelindiğinde ise bu ekin sadece *-gin* şeklinde kullanıldığını ve herhangi bir ses uyumuna uymadığını görmekteyiz.

3.1.4.2. Kullanım özellikleri

Ek, Eski Türkçeden beri fiil kök veya gövdelerine gelerek ikinci teklik şahıs emir çekiminde kullanılmaktadır.

3.1.4.3. İşlevleri

Türkçede emir çekimi herhangi bir ek kullanmaksızın, yalnızca fiil köküyle yapılmaktadır. Bu bağlamda *-gin* ekinin işlevi ise söz konusu emri pekiştirmektir. Ekin kullanımıyla, gerçekleştirilmesi istenen fiilin mutlak suretle yapılmasının gerekliliği vurgulanarak emir pekiştirilir.

Örnekler

Beş örnekte *-gin* emir kipiyle çekimlenmiş fiil kökünün üzerine gelmiştir. Bunlar, ekin en yaygın olarak kullanıldığı türden örneklerdir.

- *Ташивиш қилма, Жумажон. Ўтиргин.* (OUS,8)

Täşviş qılmä, Cumäcân. **Otirgin.**

“Endişe etme, Cumacon. **Otur.**”

- *Сен ҳам бир марта гапимга киргин.* (OUS,79)

Sen hām bir märtä **gäpingä kirgin.**

“Sen de bir kez olsun **sözümü tut.**”

- *Ўзинг ҳам бир кўргин.* (OUS,93)

Özing hām bir **körgin.**

“Kendin de bir **bak.**”

- *Ўқизин, битириб, ишга кир.* (OUS,134)

Oqıgn, bitirib, işgä kir.

“**Oku,** bitirip, işe gir.”

• *Мингбошига бергин, деб қистаб юриб, мени кўндирган эшонбувамнинг ўзлари бўлса, нима дейсан?* (KvK,107)

Mingbaşigä **bergin,** deb kıstāb yūrib, meni kondirgān eşānbuvāmning özlāri bolsä, nimä deysān?

“Binbaşıya **ver,** diye ısrar ederek, beni ikna eden Eşon dedemin kendisi ise, ne dersin?”

İki örnekte emir kipiyle çekimlenmiş ve *-gin* ekiyle pekiştirilmiş fiiller *dā* son çekim edatıyla ikinci kez kuvvetlendirilmiştir. Böylece *-gin* ekinin pekiştirme işlevi *dā* son çekim edatıyla ikiye katlanmıştır.

- у йигитни бир **кўргин**-да, ҳу, деб кетабергин. (OK,16)

u yigitni bir **körgin**-dä, hu, deb ketäbergin.

“O delikanlıyı bir **gör** de, sonra ha diye gidiverirsin.”

- «Юк босди», деган бўлсам «қандай юк?» деб **сўрагин**-да! (KvK,84)

“Yük bäsdi”, degän bolsäm “kändäy yük?” deb **sorägin**-dä!

“ ‘Yük bastı’, dediysem ‘nasıl yük?’ diye **sor**. ”

İki örnekte *-gin* eki fiil köküne eklenen ettirgen çatı eki *-dir* ekinin üzerine gelmiştir. Böylece fiilin dinleyici tarafından değil, dinleyicinin bir başkasına yaptırması istenmiştir.

- Сан ҳам одамсумон гапимга тушуниб, бу тўғрида ақлинг етканча зеҳнингни югиртиргин. (OK,86)

Sän hām ādāmsumān gāpimgā tüşünib, bu toğridä äkling yetkänçä zehningni **yügirtirgin**.

“Sen de adam gibi lafımı anlayıp, bu konuda aklının yettiği kadar zihnini **çalıştır**. ”

- Куявлик учун Анвардан яхиhiroқ йигитни тополмассиз, Раънога худойим умр бериб, бўйи етса, албатта Анварга **бердиргин**. (MÇ,24)

Küyävlük üçün Änvärdän yäxşirāq yigitni tåpālmässiz, Rā’nāgā xudāyim umr berib, boyi yetsä, älbättä Änvärgä **berdirgin**.

“Damat olarak Enver’den iyi delikanlı bulamazsınız, Rana’ya Allah’ım ömür verir, büyürse mutlaka Enver’e **verdir**. ”

Olumsuzluk eki alan fiil köküne gelerek olumsuz yargı bildiren emirleri pekiştiren örnekler de mevcuttur.

- Оч юрмагин. (OUS,89)

Åç yürmägin.

“Åç **durma**. ”

- Яна кириб ўтириб олмагин. (OUS,102)

Yänä kirib otirib ålmägin.

“Yine girip **oturuverme.**”

Emir kipinin ikinci çokluk şahıs çekiminde kullanılan **+(i)ngiz** eki de emre nazik bir ifade katmakla emri derecelendirmektedir.

• *Ташқарида болалар қўринса айтиб юборингиз-чи!* (MC, 54)

Taşkäridä bälälär körinsä äytib **yubâringiz-çi!**

“Çocuklar dışarıda görünürse **söyleyiniz!**”

• *Айтунгиз-чи, холалар, ўткан дўндиқ созмидир?* (MC, 71)

Aytingiz-çi, xâlälär, ötkän dondıq sözmidir?

“**Söyleyin** teyzeler, geçen tombiş kız nişanlı mı?”

• *Ундан кейин сиз зиндон хабарини билиб, хуфтан чоғи меним олдимга келингиз, Қобил ака.* (MC, 143)

Undän keyin siz zindân xâbärini bilib, xuftän çağı benim âldimğa **kelingiz**, Qâbil äkâ.

“Ondan sonra siz zindan haberini öğrenip, yatsı vakti yanıma **gelin**, Kabil Bey.”

• *Ҳабба? алҳол Анвар уйга келган бўлса керак; лозим топсангиз мен билан бирга марҳамат қилингиз, — деди.* (MC, 18)

Häbbä? älhâl Änvär uygä kelgän bolsä keräk; lâzim tâpsängiz men bilän birgä märhämät **kilingiz**, — dedi.

“Havva? Herhalde Enver eve gelmiş olsa gerek, lazım görürseniz buyurun benimle **gelin**, dedi.”

• *Соғлиқ аҳволотингиздан ёзингиз.* (MC, 118)

Sağlık ähvâlâtینگizdän **yozingiz**.

“Sağlık durumunuzu **yazın.**”

3.1.5. -ginä / -kinä / -kınä

3.1.5.1. Yapısı

Eski Türkçede +*kınyā/kinyä* (kitabeler), +*kına/kinä* (n ağzı), +*kıya/kiyä*, +*kıa/kiä* (y ağzı) şekillerinde karşımıza çıkmaktadır (Gabain, 2007: 105).

Türkiye Türkçesinde kullanılmayan bu ek, Özbek Türkçesinde n ağzındaki biçimin uzantısı olarak +*ginä*, +*kinä*, *kınä* şekillerinde kullanılmaktadır. Ünlüyle ve k dışındaki ünsüzlerden biriyle biten kelimelerden sonra +*ginä*; k ünsüzüyle biten kelimelerden sonra +*kinä*; k ünsüzüyle ve son hecesinde *ä* ünlüsü bulunan kelimelerden sonra ise +*kınä* şeklinde kullanılır.

3.1.5.2. Kullanım özellikleri

Gabain, ekin tamamıyla bir kelime teşkili unsuru olduğunu ve kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi kelimeleri teşkili unsuru olduğunu bildirerek şu örnekleri verir:

birkinye mün (bir tek günah)

bir kie amrak oglum (biricik sevgili oğlum)

yağuk+kıa (çok yakın, yakıncacık)

ança+kıa (çok az, oncacık)

azrakça+kıa (azıcık)

az+kına (çok az, azıcık)

az+kınyā erin (çok az kişiyle)

kiçigkiesinte (ilk gençliğinde)

bir ödün+kie (kısa bir süre boyunca)

bir+kie adrılmak (tamamıyla ayrılmak)

öz+kiem (sevgilim, canım)

kün+kiem (güneşciğim) (Gabain, 2007: 105).

+*kınä* üzerine kapsamlı bir makale yazan Ercan Alkaya, bu yapının “Özbek Türkçesinde -*ginä/-qınä*, -*kinä* şeklinde ekleşmiş olarak” kullanıldığını ve kullanımının oldukça yaygın olduğunu söylemektedir. Eklendiği kelimeye küçültme, sevgi ve pekiştirme işlevleri katar. Alkaya, ayrıca ekin isimden isim yapma eki olarak işlek bir

kullanımı olduğunu söyler ve “*kiçkinä*” örneğinde ekin kelimeyle kaynaşarak işlevinin zayıflamasından ötürü üzerine yeniden aynı eki aldığını veya bir başka küçültme ekinin üzerine gelerek anlamı pekiştirdiğini ifade eder: *kiçkinäginä* “küçücük”, *qoziçâqkinä* “yavrucağız”, *çäqäläqginä* “bebekceğiz” (Alkaya, 2008: 52).

3.1.5.3. İşlevleri

Bu ek, Eski Türkçeden beri kullanılmakta ve kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi kelimeleri oluşturmaya yaramaktadır. Türkiye Türkçesinde yer almamakla birlikte Türk lehçelerinde işlek bir şekilde küçültme ve kesinlik bildirme işleviyle kullanılmaya devam etmektedir.

Zeynep Korkmaz +*ça* eki ile ilgili yazdığı yazısında +*kına* ekinin küçültme işlevinden de söz ederek “*ançakına*” örneğini verir (Korkmaz, 1995: 51).

Ekin Özbek Türkçesindeki işlevi Eski Türkçedekinden farklı değildir. Cümlede özellikle sıfat ve zarf görevindeki kelimelere eklenerek onların bildirdiği vasıfları pekiştirir. Hamroyev ekin yalın hâldeki sıfatlara gelerek onları azaltma yönünde derecelendirdiğini ifade etmiştir (Hamroyev, 2008: 53).

3.1.5.3.1. Niteleme sıfatlarının pekiştirilmesi

Ek, isimlerin çeşitli özelliklerini bildiren ve onları niteleyen sıfatlara eklenerek bu sıfatların bildirdiği niteliği pekiştirmiştir.

• «*Ўткан кунлар*», янги замон рўмончилиги билан танишиш йўлида **кичкина** бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир. (OK,1)

“Ötkän künlär”, yāngi zāmān romānçılığı bilān tānişiş yolidā **kiçkinä** bir tācribā, yānā toğrиси, bir hāvāsdır.

“ ‘Geçmiş günler’, modern romancılık ile tanışma yolunda **küçücük** bir tecrübe, daha doğrusu, bir hevestir.”

• Бу киши қирқ ёшлар чамалиқ, қонсиз юзлик, **сийраккина** соқоллик, қўй кўз, кўб вақт мадраса риёзатини чекканнамо, қотма, узун бўйлик бир одам эди. (OK,101)

Bu kişi kırk yaşlar çamallık, kânsiz yüzlik, **siyräkkinä** sâķallık, koy köz, kob vâķt mädräsä riyâzätini çekkännämâ, ķâtmâ, uzun boylik bir âdâm edi.

“Bu adam kırk yaşları civarında, soluk benizli, **çok seyrek** sakallı, koyun gözlü, zamanının çoķu medresede geķen, iri, uzun boylu bir adamdı.”

• *Пастаккина оиҳона эшигидан Ҳамида холанинг чолига бақириб гапирәйтгани эшитилади.* (OUS,2)

Pästäkkinä âşxânâ eşigidän Hämidä xäläning çäligä bākırīb gäpiräyâtgäni eşitlädi.

“**Alçacık** mutfak kapısından Hamide teyzenin ihtiyar eşine bağırarak konuşması duyuluyor.”

3.1.5.3.2. Sayı sıfatlarının pekiştirilmesi

Ek “yüz” sayısına eklenmek suretiyle sözü edilen paranın miktarına vurgu yapılmış ve bu miktar kesinleştirilmiştir.

• *Икки юзгина долларга олдим.* (OUS,28)

İkki **yüzginä** dollärgä âldim.

“**İki yüz** dolara aldım.”

3.1.5.3.3. Niteleme zarflarının pekiştirilmesi

Ek, fillerin *nasıl* gerçekleştirildiğini bildiren niteleme zarflarına eklenmiş ve bu zarfların anlamlarını pekiştirmiştir.

• *Мажбурият остида, ёв қараши билан секингина душманига қаради.* (OK,32)

Mäcburiyät âstidä, yâv qarâşi bilän **sekinginä** duşmānigä qarädi.

“Mecburiyetten, düşmanca bir tutumla **yavaşça** düşmanına baktı.”

• *Уларнинг музика назариясини пухтагина эгаллаган одам.* (RYGS,125)

Ulärning musikâ nâzäriyäsini **puxtäginä** egällägän âdâm.

“Onların müzik kuramını **iyice** kavramış biri.”

• *Кўнгил бир нимани сездим, **тезгина** инглизчага таржима қилдириб (дарвоқе, ўзимизнинг Фарҳод ўгириб берди, қўли анча келишиб қолган), океан ортига жўнатган эдим, кутилмаганда хушхабар келди!* (§,5)

Köngil bir nimäni sezdimi, **tezzinä** inglizçägä tärcimä kıldırıp (darvåqe, özimizning Färhåd ogirib berdi, қoli äñçä kelişib қålgän), åkeän årtigä conätgän edim, kütilmägändä xuşxabär keldi!

“Gönlüm bir şey hissetti mi **çabucak** İngilizceye tercüme ettirip (gerçi bizim Ferhat kendisi çevirdi, elleri alışmıştı zaten) okyanus ötesine gönderirdim, beklemediğim anda iyi haber geldi.”

• *Ойгул лабини тортиб, юзини **совуққина** тутади.* (OUS,295)

Åygul läbini tärtib, yüzini **såvuққinä** tutädi.

“Aygül dudaklarını çekip, yüzünü **çok soğuk** tutuyor.”

• *Аравакаш **юмшоққина** қулимсиради.* (KvK,26)

Ärävākāş **yumşåққinä** kulimsirädi.

“Faytoncu **hafifçe** gülümsedi.”

3.1.5.3.4. Zaman zarflarının pekiştirilmesi

Ek, zaman zarflarına eklenerek bu zarfların bildirdiği zaman dilimine vurgu yaparak gerçekleştirilen fiilin kesin olarak o zaman diliminde gerçekleştiğini ifade etmiştir.

• *Гўёки, мен Тошкандда **кечагина** тургандек ва **кечагина** сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгандекман.* (OK,6)

Göyåki, men Täşkänddä **keçäginä** turgāndek vä **keçäginä** sizning hävlingizdä mehmån bolgāndekmån.

“Sanki ben **daha dün** Täşkent'teydim ve **daha dün** sizin avlunuzda misafir olmuş gibiyim.”

• ***Кечагина** телефон қилдинг-ку.* (OUS,58)

Keçäginä telefon kıldıng-ku.

“**Daha dün** telefon etmiştin ya.”

3.1.6. -lär

3.1.6.1. Yapısı

Eski Türkçede ünlü uyumuna uyarak *+lar* ve *+ler* şekillerinde kullanılan (Gabain, 2007: 62) bu ek, Çağatay Türkçesinde de herhangi bir değişime uğramadan uyuma girer ve Eski Türkçedeki şekilleriyle kullanılır (Eckmann, 1988: 53). Özbek Türkçesinde ise sadece *+lär* olarak kullanılmakta, dolayısıyla herhangi bir ses uyumuna uymamaktadır. Türkiye Türkçesinde de ek ünlü uyumuna uyar ve Eski Türkçede olduğu gibi *+lar/+ler* şeklinde kullanılır.

3.1.6.2. Kullanım özellikleri

+lar eki ve onun farklı fonetik biçimleri, Eski Türkçede ve çağdaş Türk lehçelerinin büyük çoğunluğunda çokluk eki olarak kullanılmaktadır. Ek, isimlerin üzerine gelerek onların sayıca çokluğunu bildirmekle birlikte, emir kipinin ikinci şahıs çokluk çekiminde de nezâket bildirmek için kullanılır.

3.1.6.3. İşlevleri

Ekin etimolojik kökeni bilinmemekle birlikte Türkçenin en eski dönemlerinden başlayıp günümüzdeki modern Türk lehçelerine kadar varlığını sürdüren ve yaygın olarak kullanılagelen çokluk ekidir. Günümüzde Türk lehçelerinin büyük bir bölümünde yegâne çokluk eki olarak kullanılan *+lAr* ekinin ikinci bir işlevi de özel isimlere ve zamirlere gelerek saygı anlamı yüklemesidir. Gabain, Eski Türkçede bu ekin yanı sıra *+kün/ķun/ġun/gün*, *+z*, *+an*, *-t* eklerinin de çokluk kavramını ifade etmede kullanıldığını, *+lAr* ekinin çokluk işlevinin yanı sıra isimlere gelerek saygı ifadesi için kullanılışının ise çokluk ifadesinin bu ekin ikincil işlevi olabileceğini, ancak ekin temel işlevinin anlaşılması için ekin kökeninin bilinmesi gerektiğini söyler (Gabain, 2007: 62).

Ek, Özbek Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde de çokluk eki işlevinde kullanılmaya devam etmektedir. Ancak Türkçede ekler temel görevleri dışında, bu temel görevden çok uzaklaşmaksızın buna yakın farklı görevler de üstlenebilmektedirler. Temel işlevi varlıkların ve kavramların sayıca veya miktarca fazlalığını bildirmek olan *+lAr* çokluk eki

bu işlevine yakın bir biçimde pekiştirme işlevi de sağlamaktadır. Bu pekiştirme işlevi ekin sağladığı çokluk anlamından ileri gelmektedir. Bu da genellikle çokluk ifadesinin abartılması yoluyla yapılır.

Jean DENY *Türk Dil Bilgisi* adlı çalışmasında ekin çokluk ifadesinin yanı sıra zaman zaman pekiştirme işlevinde de kullanıldığını şu sözlerle ifade etmektedir:

*“Türkiye Türkçesinde çokluk eki, bazı durumlarda eşyanın çokluğunu göstermekten daha çok ifadeye kuvvet ve şiddet vermek için kullanılır. Bu, bir çeşit abartma çokluğudur.
kanlara boyamak;
dünyalar kadar mal;
başı ateşlere yandı;
topraklarda yatmak
Samimi ve teklifsiz konuşmalarda daha anlamlı olan bu kıvraklık, söz abartılı bir anlamı içinde bulundurmadağı zaman bile severek kullanılır.
hastayı güneşlerde gezdirmek;
sıcak havalar bitmedi;
bu akşam yine etleriñi yemiyorsuñ.”* (Deny, 2012: 157-158).

3.1.6.3.1. Emir ifadesinin pekiştirilmesi

Özbek Türkçesinde ekin, ikinci çokluk şahıs emir çekiminde nezâket ifadesi için kullanılması durumunda emir pekiştirilmiş olur.

- *Ичкаридан мирзо Султоналининг хотинини чақириб берингла-чи!* (MC, 127)

İçkâridân Mirzâ Sultânalining xâtinini çâkirib **beringlâr-çi!**

“İçeriden Mirza Sultan Ali’nin eşini **çağırın!**”

- *Қани, меҳмонларни ичкарига олинглар.* (OK, 180)

Qâni, mehmânlarıni içkârigâ **âlinglâr.**

“Hadi, misafirleri içeriye **alın.**”

- *Қайтинглар, Олимхон эшонбоволарингнинг кучи етмайди, деяпти.* (RYGS,192)

Qäytinglâr, Âlimhan eşânbâbâlâringning kuçi yetmäydi, deyâpti.

“**Geri dönün,** Alimhan Eşanbabaların gücü yetmez, diyor.”

- *Келинлар, шуни ингичка, чиройли тилладан қилайлик.* (RYGS, 279)

Kelinglär, şuni ingičkā, çirâyli tillädän kılâylik.

“**Gelin**, şunu ince, güzel altından yapalım.”

3.1.6.3.2. +lärçä ile miktarın abartılması

+lär eki, kendisinden sonra +ça eşitlik ekini alarak kullanılır ve böylece +lar eki önce eklendiği kavramın çokluğunu ifade ederek bir mübalâğa sağlamış olur ve ardından eşitlik eki +ça bir benzetme ilgisi kurarak derecelendirme anlamı sağlamış olur.

Ek, bu örneklerde bizzat kendi bünyelerinde *büyüklik* ve *fazlalık* anlamları barındıran sözcüklere (*dünya*, *fersah*, *bin*) eklenerek bu kelimelerin zaten sahip oldukları bu abartılı anlamı iyice kuvvetlendirmiştir. -lärça, eklendiği kelimeye, kendisinden sonra gelen ismin miktarını abartılı bir biçimde belirten bir işlev kazandırmıştır.

- *Дуняларча маъюсият ичида томдан тушиб кетди.* (OK,60)

Dünyälärçä mǎ’yusiyät içidä tǎmdän tüşib ketdi.

“**Dünyalar kadar** üzüntü içinde çatıdan düştü.”

- *Бу ўйлар Зебини жон ўртоғидан фарсахларча йироқларга олиб кетдилар.* (KvK,75)

Bu oylär Zebini cân ortâğıdän **färsäxlärçä** yirâqlärgä âlib ketdilär.

“Bu düşünceler Zebin’i can arkadaşından **fersahlarca** uzaklara götürdü.”

- *Насихат йўли билан мингларча марта айтилган ва таъкидланган сўзлар унутилган.* (KvK,24)

Näsihät yoli bilän **minglärçä** mǎrtä äytilgän vä tä’kidlängän sözlär unutilgän.

“Nasihat yoluyla **binlerce** defa söylenmiş ve tekit edilmiş sözler unutulmuş.”

3.1.7. -(i)mtir

3.1.7.1. Yapısı

Türkiye Türkçesinde isimden isim yapma eki olarak kullanılan *-(I)mtrak* ekinin Özbek Türkçesindeki varyantıdır. Ünlüyle biten kelimelerden sonra *+mtir*; ünsüzle biten kelimelerden sonra geldiğinde ise *+imtir* biçiminde kullanılır.

Banguoğlu, *+imtrak* ekinin “*+imtik* ekinin *+rek* karşılaştırma ekiyle genişletilmiş biçimi” olduğunu ifade eder (Banguoğlu, 2011: 180).

Çağatay Türkçesinde ekin *+mtul*, *+ımtul*, *+ımtül*, *+umtul*, *+ümtül* varyantlarının kullanımına rastlanmaktadır: *ağımtul* “akça”, *kökümtül* “mavimsi”, *qaramtul* “siyahımsı” (Eckmann, 1988: 36).

3.1.7.2. Kullanım özellikleri

Ek, Eski Türkçeden beri kullanılmakta olup renk isimlerine gelerek onları azalma yönünde derecelendiren bir isimden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır. *(I)mtrak* ve *(I)msI* eklerinin muadilidir.

3.1.7.3. İşlevleri

Eckmann ekin Çağatay Türkçesinde “renk isimlerinde küçültme” işleviyle kullanıldığını söyler (Eckmann, 1988: 36).

Volkan Coşkun, ek için *kökimtir* “mavimsi”, *qarämtir* “siyahımsı” örneklerini verir ve ekin benzerlik bildirdiğini ifade eder (Coşkun, 2000: 39).

-(i)mtir ekinin Özbekçedeki işlevlerinden söz eden Hamroyev, bu ekin “derecelendirilmemiş (yalın) hâldeki sıfatlara eklenerek bu sıfatları azaltma yönünde derecelendirdiğini” söyler (Hamroyev, 2008: 53).

Örnekler

-(i)mtir eki, renk bildiren sıfatların üzerine gelerek onların anlamlarını azaltma yönünde derecelendirmiştir.

• *Ой ёругида, оқиш-қорамтир деразанинг ичкари томонида аллақандай шарпа сезилади. (OUS,279)*

Ау ыаругидә, ақış-**қарәmtir** дерәзәning ичкәри тәмәnidә әлләқәндәй шәрпә сезиләди.

“Ау ышғида, бейазымсы-**сиyahımsı** пәncеренин ич тарифида бир һаялет сезилди.”

• *кўчаларнинг тепасида булутдек туриб қолган кўкимтир тутун губориғача кўз ўрганиб қолган манзара. (RYGS,49)*

Көчәләрning тепәsidә булутдек туриб қалған **көkimtir** тутун губәриғәчә көз оргәниб қалған мәнзәрә.

“Sokakların tepelerinde bulut gibi donmuş **mavimsi** dumana kadar gözlerin alıştığı bir manzara.”

• *кўкимтир девор бўйлаб бориб занг бердик. (RYGS,50)*

Көkimtir devâr boyläb bârib zäng berdik.

“**Mavimsi** duvarı takip ederek gidip kornayı çaldık.”

• *Еру кўкка қорамтир парда тортилгандек, асти-усти билинмай қолди. (RYGS,292)*

Eru kökkä **қарәmtir** pәrdә tәrtilgәndek, әsti-üsti bilinmäy қәldi.

“Yer gök **siyahımsı** perde çekilmiş gibi, altı üstü belli olmuyordu.”

• *Қоқ-қотмароқ, эғнида бўзранг сертугма “сафари”, елкасида пўрим тўрва, қанишарида қорамтир кўзойнак, иккита хонимча билан бамайлихотир қаймоқлашибгина турибди. (§,102)*

Қәқ-қәtmәrәқ, eғnidә bozräng sertugmä “säfäri”, yelkәsidә porim torvә, қәnşәridә **қарәmtir** közәynәk, ikkitә хәnimчә bilән bәmәylixätir қәymәқләşibginә турибди.

“Boylu poslu, üzerinde bez renkli bol düğmeli “safari”, omzunda kot çanta, alında **siyahımsı** gözlüklü iki hanım ile rahatça konuşuyordu.”

3.1.8. -râk

3.1.8.1. Yapısı

Jean DENY, ekin eskiden *-irek*, *-ıraç* şeklinde söylendiğini, bu yüzden de *uzak* anlamına gelen *ıraç* kelimesinden gelmiş olabileceğini varsaymaktadır (Deny, 2012: 298).

Janos Eckmann Çağatay Türkçesinde ekin *+raç*, *+rağ*, *+rek* varyantlarının olduğunu ifade etmektedir: *azraç* “daha az, azıcık”, *köprek* “daha çok” (Eckmann, 1988: 75).

Muharrem Ergin ekin Eski Anadolu Türkçesinde sıkça kullanıldığını ve *+raç* / *+rek* şekillerinin varyantlarının olduğunu ifade eder (Ergin, 2013: 172).

Özbek Türkçesinde tek şekilli olarak karşımıza çıkar ve herhangi bir ses uyumuna girmez.

3.1.8.2. Kullanım özellikleri

Bu ek nitelik bildiren isimlere, yani sıfatlara onların anlamlarını pekiştirmek veya derecelendirmek için eklenir.

Muharrem Ergin, Türkçede eskiden beri kullanılan bu ekin “çokluk, fazlalık ifade eden karşılaştırma eki” olduğunu ve Batı Türkçesinde kullanımının zamanla azaldığını söyler (Ergin, 2013: 172).

Janos Eckmann ekin sıfatlara eklenen bir karşılaştırma eki olduğunu ve karşılaştırılanın ablatif hâline konulduğunu söyler (Eckmann, 1988: 75).

Volkan Coşkun, *+ginä* ve *+râk* ekleriyle ilgili makalesinde *+râk* ekinin karşılaştırma ve kuvvetlendirme işlevlerini yüklendiğini söyler. Yazar, “*bir karşılaştırma söz konusu olduğunda karşılaştırılan varlığın çıkma hâli eki alarak bir varlığın diğer bir varlığa üstünlüğünün dile getirildiğini*” söyler (Coşkun, 2001: 599).

Özbek gramercisi Hamroyev, *Ana Tili* adlı eserinin *sıfat dereceleri* başlığı altında *+râk* ekinin karşılaştırma derecesi işlevinden söz ederken bu ekin yalın hâlde bulunan

sıfatlara eklenerek onların derecesini, kıyaslama temelinde belirlediğini ifade eder. *Örn: Olma daraxti shaftoli daraxtidan balandroq* “Elma ağacı şeftali ağacından daha yüksektir” (Hamroyev, 2008: 52).

3.1.8.3. İşlevleri

+*râk* eki, eklendiği sıfat niteliği taşıyan kelimelerin anlamını güçlendirir ve bazen karşılaştırma yoluyla bazen de direkt olarak ilgili kelimenin taşıdığı vasfın fazlalığını ifade etmek yoluyla pozitif yönde bir derecelendirme yapar. Türkiye Türkçesinde böyle bir ek kullanımı söz konusu değildir. Ancak bu ekin işlevini Türkiye Türkçesinde “daha” kelimesi karşılamaktadır.

Zeynep Korkmaz, ekin Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesinde sıfatlardan karşılaştırma sıfatı türeten işlek bir ek olduğunu, ancak Türkiye Türkçesinde işlevinin “aşınma ve kaymaya uğramasıyla” geriye bazı küçültme sıfatları bıraktığını ifade eder. Ekin işlev kaymasına uğramasının nedenini de eklendiği kelimelerin anlam yapısına bağlar (Korkmaz, 2003b: 61).

İlknur Karagöz, ekin hem kuvvetlendiren hem de kuvvetlendirilen unsur görünümde olduğunu, zaman zaman işlevlerinin iç içe geçtiğinin gözlemlendiğini ve Köktürk dönemine ait metinlerde rastlanmadığını söyler. Ancak *Uygur* dönemiyle *Eski Anadolu Türkçesi* dönemleri arasında çok kullanıldığını, Eski Anadolu Türkçesinden sonra işlekliğini gittikçe kaybederek, Türkiye Türkçesinde ağızlarda yaşayan birkaç örnek dışında yerini “daha” kelimesine bıraktığını söyler (Karagöz, 2003: 77).

3.1.8.3.1. Sıfatların derecelendirilmesi

Sıfatların derecelendirildiği bu örneklerde +*râk* ekinin, sıfat işlevli kelimelere gelerek onların anlamlarında genellikle kıyaslama yoluyla artırma yönünde bir derecelendirme yaptığı görülmektedir.

- *Ўртага эскироқ стол чиқариб қўйилган.* (OUS,75)

Ortägä **eskirâk** stâl çıkariib qoyilğan.

“Ortaya **daha eski** masa çıkarıp konmuş.”

• *Бир қаватли эскироқ бинонинг шийпонли зинаси олдида тўхтадилар.* (KvK,119)

Bir қаватли **eskirāḳ** bināning šiypanli zināsi āldidā toxtādilār.

“Tek katlı **daha eski** bir binanın güneşlikli merdiveni altında durdular.”

• *Отаси марҳум бўлгандан сўнг ўзидан бир неча ёш камтароқ оғаси Марғилонга имом бўлиб оиласи билан қўчиб кетди.* (MÇ,4)

Ātāsi mārhum bolgāndān song ōzidān bir neḳā yāš **kāttārāḳ** āgāsi Mārgilāngā imām bolib āilāsi bilān kōḳib ketdi.

“Babası vefat ettikten sonra, kendisinden birkaç yaş **daha büyük** abisi, Mergilan’a imam olarak ailesi ile taşındı.”

• *Биринчи уй иккинчидан кенгроқ, унда катта бир стол, оппоқ дастурхон ёпилган, усти тўла ҳар хил овқат, ширинлик ва ичкиликлар.* (KvK,120)

Birinḳi uy ikkinḳidān **kengrāḳ**, undā kāttā bir stol, āppāḳ dāsturxān yāpilgān, ūsti tolā hār xil āvkāt, širinlik vā iḳkiliklār.

“Birinci ev ikincisinden **daha geniş**, orada büyük bir masa, bembeyaz bir sofra serilmiş, üstünde çeşit çeşit yemekler, tatlılar ve içecekler.”

• *Дўстлар настроқ овозда гаплашадилар.* (OUS,35)

Dostlār **pāstrāḳ** āvāzdā gāplāšādilār.

“Dostlar **daha alçak** sesle konuştular.”

• *Бизга Тошкентдан узоқроқ, аэропорти бор шаҳар керак.* (OUS,8)

Bizgā Tāškentdān **uzāḳrāḳ**, āeroporti bār šāhār kerāk.

“Bize Taşkent'ten **daha uzak**, havalimanı olan bir şehir lazım.”

3.1.8.3.2. Zarfların derecelendirilmesi

+rāḳ ekini almış kelimeler yukarıdaki örnek cümlelerde fiilleri niteleyerek zarf görevinde kullanılmıştır. Ekin bu zarflara eklenmesi ise onların anlamlarının artırma yönünde derecelendirilmesini sağlamıştır.

- *Қушбеги кўтарилинқираб олди ва кўзлари бир оз **камтароқ** очилди.* (OK,37)

Қушбеги kotārilinқirāb āldi vā közlāri bir āz **kāttārāқ** āçildi.

“Қушбеги kalktı ve gözleri biraz **daha büyük** açıldı.”

- *Лекин бу йўл билан Султоналини қутқариш **қийинроқ**, балки мумкин ҳам бўлмас.* (MÇ,141)

Lekin bu yol bilān Sultānalini қutқariş **қiyınrāқ**, bālki mumkin hām bolmās.

“Ama bu yol ile Sultan Ali’yi kurtarmak **daha zor**, belki de mümkün bile olmaz.”

- *сизнинг ҳавлингизни сўроглаб топши менга **қийинроқ** кўринди.* (OK,3)

Sizning hāvlingizni sorāğlāb tāpiş mengā **қiyınrāқ** körindi.

“Sizin avlunuzu sorarak bulmak bana **daha zor** göründü.”

- *Кўр киши бошини яна ҳам **баландроқ** кўтариб, икки тарафка чайқади.* (MÇ,133)

Kör kişi başini yānā hām **bäländrāқ** kotārib, ikki tārāfkā çayқādi.

“Kör adam başını **daha da yükseğe** kaldırıp, iki tarafa salladı.”

3.1.9. -(i)ş

3.1.9.1. Yapısı

Ek, Eski Türkçede +^(o)ş biçiminde kullanılmaktadır (Gabain, 2007: 45). Banguoğlu, Türkiye Türkçesinde renk isimlerine gelerek onlara derecelendirme anlamı katan +şIn ekinin de bu ekin uzatılmış hali olduğunu düşünmektedir (Banguoğlu, 2011: 182). Özbek Türkçesinde ek, +(i)ş biçiminde tek şekilli olarak kullanılmaktadır.

3.1.9.2. Kullanım özellikleri

Gabain, isimden isim yapma eki olarak değerlendirdiği +(i)ş için *bagış (halat)* ve *bügüş (dirayet)* örneklerini verir ve ekin kullanımının seyrek olduğunu belirtir (Gabain, 2007: 45).

Kemal Eraslan, ekin Eski Uygur Türkçesinde renk isimlerine getirilerek sıfat oluşturduğunu belirterek *kökiş (mavimsi)*, *akış (akça)* örneklerini verir.

Ekin “okşama adları” ve “okşama sıfatları” oluşturduğunu söyleyen Banguoğlu ise “okşama adları” için *Aliş*, *Memiş*, *İbiş* örneklerini; “okşama sıfatları” için ise *maviş*, *tombiş*, *minnoş* örneklerini verir (Banguoğlu, 2011: 182).

3.1.9.3. İşlevleri

Ekin Özbek Türkçesinde *+(i)mtir* ekine yakın bir işlevi vardır. Renk bildiren isimlere gelerek onları azaltma yönünde derecelendirir.

Örnekler

+(i)ş eklendiği renk isimlerinin belirttikleri niteliği azaltma yönünde derecelendirmiştir. Sıfat işlevinde kullanılan bu sözcükler niteledikleri ismin taşıdığı renk özelliğinin bu isimlerde *daha az* bulunduğunu ifade edecek duruma gelmiştir.

• *Мошдек **кўкиш** холининг тагидан ҳам шу ўлмас чирой мўралаб туради.* (RYGS, 99)

Maşdek **kökiş** xâlining tâgidân hām şu ölmäs çirây mo’ralab turadi.

“Maş gibi **mavimsi** hâlinin altından da bu bitmez güzellik bakıp duruyor.”

• *Асфальт ҳам **оқииш**, йўл қора эмас, резина шиқаланишининг доимги юқуми билинмайди.* (RYGS, 32)

Asfalt hām **âkiş**, yol qârâ emäs, rezinä işkälänişining dâimgi yuqumi bilinmäydi.

“Asfalt da **beyazımsı**, yol kara değil, lastik sürtünmesinin her zamanki izi belli olmuyor.”

• *Яна, бу ерга кириб келәйтганда ўзимизнинг Бойсун тоғларига ўхшаган **қизғииш** тусли ерларни кўриб, унча аҳамият бермаган эдим.* (RYGS,235)

Yänä, bu yergä kirib kelâyâtgändä özimizning Bâysun tâğlärigä oxşägän **kızgış** tusli yerläрни körib, unça ähâmiyät bermägän edim.

“Yine, buraya kadar gelip bizim Boysun dağlarına benzeyen **kızılımsı** renkli yerleri görüp çok da dikkat etmemiştim.”

• *Еб кўришга кўнглим бормади, туси занглаганга ўхшаган **сарғиш** экан.*
(RYGS,274)

Yeb körişgä könglim barmädi, tusi zānglāgāngä oxşāgān **sargış** ekān.

“Tadına bakmaya içim elvermedi, rengi paslanmış **sarı** gibiydi.”

3.2. Son Çekim Edatlarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler

Gabain, son çekim edatlarının tanımını şöyle yapmaktadır: “İsimleri, zamirleri ve sayıları takip eden, onlarla sıkı sıkıya bağlı, mânâlarına göre onlara tâbi, fakat gramer bakımından onlara hâkim kelimelere son çekim edatları denir” (Gabain, 2007: 93).

Son çekim edatlarından “*Sona Gelen Edatlar*” başlığı altında söz eden Volkan Coşkun ise bu edatların kelimeler, kelime grupları ve cümlelerin sonuna gelerek onları önceki veya sonraki kelimelere, kelime gruplarına ve cümlelere bağladıklarını ifade eder. Coşkun ayrıca bu yapıların kuvvetlendirme fonksiyonunun bağlama fonksiyonundan daha baskın olduğunu ve Özbek Türkçesinde bu edatlardan bazılarının kelimelere bitişik yazılmak suretiyle ekleştiğini belirtir (Coşkun, 2000: 221).

Son çekim edatları Özbek Türkçesinde cümlelerin sonuna gelerek cümlede ifade edilen yargıyı kuvvetlendirmek için kullanılır. Bunlar yapı olarak ne bir ek ne de tek başına anlamı olan birer kelimedir. Ek ve kelime arasında görünümü vardır. İncelenen eserlerde pekiştirme ve derecelendirme işlevinde kullanılan 5 son çekim edatı tespit edilmiştir.

3.2.1. (y)ä

3.2.1.1. Yapısı

Bu son çekim edatı, ünsüzle biten kelimelerden sonra ä; ünlüyle biten kelimelerden sonra ise önüne y yardımcı sesini alarak yä şeklinde kullanılır.

3.2.1.2. Kullanım özellikleri

Bu yapı, genellikle cümlede yüklem görevi yapan kelimeye eklendiğinden devrik cümleler dışında, çoğunlukla cümlenin sonunda yer alır ve cümlede bildirilen yargıyı pekiştirmek için kullanılır.

3.2.1.3. İşlevleri

Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri* adlı eserinde *Sona Gelen Edatlar* başlığı altında yer verdiği edatın pekiştirme görevi üstlendiğini ve cümleye üzüntü, kızgınlık veya hayret ifadesi kattığını söyler (Coşkun, 2000: 222).

3.2.1.3.1. Hayret

Edat, cümlelere hayret anlamı katmıştır.

- *Қизик сўз айтасан-а!* (OK, 140)

Кızık söz äytäsän-ä!

“İlginç bir söz söylüyorsun!”

- *Бу қизга нима экан-а!* (OUS, 264)

Bu kızgä nimä ekän-ä!

“Bu kıza neymiş ya?”

- *Туф-е, қуриб кетсин жоним чиқиб кетди-я!* (OK, 16)

Tüf-e, qurib ketsin cānim çıķıb ketdi-yä!

“Kahretsin, ödüm koptu ya!”

- *Э худо, яна сўрайди-я!* (OUS, 84)

E xudā, yänä soräydi-yä!

“Hay Allah, yine soruyor be!”

Edat, cümleye hayret anlamı katmıştır. Cümlelerin biçimce soru cümlesi olması da bu anlamı kuvvetlendirmek içindir. Zira cümle, gerçek bir soru cümlesi değil, şaşkınlığı pekiştirmek için soru görünümü almış bir cümledir.

- *Домлага шундай сўзни айтасанми-я?* (MÇ, 35)

Dāmlāgā şundāy sözni äytäsänmi-yä?

“Hocaya öyle söz söylenir mi ya?”

3.2.1.3.2. Rica

Bu örnekte edat, bir soru cümlesinin sonuna gelerek soruda belirtilen ricayı kuvvetlendirmiştir.

- *Қайтаға бу кун бизникида қолсанғиз бұлмасми-а?* (OK, 9)

Қайтаға bu kün biznikidä qalsängiz bolmäsmi-ä?

“Bugün de bizde kalsanız olmaz mı **ya?**”

Edat, cümlede belirtilen isteği pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca bir sabırsızlık ve heyecan anlamı da sezilmektedir.

- *Шуни айтунг-а!* (KvK, 49)

Şuni äyting-ä!

“Şunu anlatın **ya!**”

3.2.1.3.3. Şüphe

Eckmann, *Çağatayca El Kitabı* adlı eserinde Çağatay Türkçesinde genellikle soru cümlelerinde kullanılan ve cümleye şüphe anlamı katan Farsça kökenli (اَلْیَ) bir *âyâ* kelimesinden söz eder (Eckmann, 1988: 157).

Örneklerde görüldüğü üzere şüphe anlamı içeren bu cümleler birer soru cümlesidir.

- *Қабул қиласизми-я?* (OK, 31)

Қабул қилäsizmi-yä?

“Kabul edecek misiniz **ki?**”

- *Сиз боя телефон қилган эдингиз-а?* (OUS, 134)

Siz bâyâ telefon qılğân edingiz-ä?

“Siz biraz önce telefon etmişsiniz **değil mi?**”

- *Сўфи, бир касб пешасини тутмай ўтиб кетаётирсиз-а?* (KvK, 12)

Sofi, bir käsß peşäsini tutmäy otib ketâyâtirsiz-ä?

“Sofu, bir meslek sahibi olmadan geçip gidiyorsunuz **öyle mi?**”

3.2.2. **çi**

3.2.2.1. **Yapısı**

Özbek Türkçesinde özellikle konuşmada sık kullanılan bir pekiştirme edatıdır. Özbek Türkçesinde *çi* biçiminde kullanılırken Türkiye Türkçesinde ise kullanımına çok az örnekte (*bencileyin, sencileyin* vb.) *ci* şeklinde ekleşmiş olarak rastlanır.

3.2.2.2. **Kullanım özellikleri**

Batı Türkçesinde kullanılmayan bu son çekim edatının doğudaki Türk lehçelerinde sık şekilde kullanıldığı görülmektedir (Üstüner, 2003: 206).

Edat, isim veya fiiller ile arasına kısa çizgi olarak yazılır.

3.2.2.3. **İşlevleri**

Eckmann, bu yapının Çağatay Türkçesinde emir kipiyle çekimlenmiş fiillerin üzerine gelerek “emre nezâket tonu vermek için” kullanıldığını ifade eder (Eckmann, 1988: 118).

Bu yapı, Özbek Türkçesinde temelde pekiştirme işleviyle kullanılır. Genellikle kullandığı cümleye soru anlamı katar. Şart çekiminde de kullanılır ve cümleye istek, rica, temenni anlamları katar (Rahimov ve Turniyozov, 2006: 167).

3.2.2.3.1. **Soru ifadesi**

Edat, isim cümlelerinde isimlere eklenerek; fiil cümlelerinde ise fiillere eklenerek bir soru eki gibi görev yapmıştır. Ancak örneklerde görüldüğü gibi bu soru cümlelerinin normal soru cümlelerinden farkı tamamlanmamış olmalarıdır. Bir tür *eksiltili cümle* biçimindedirler. Örneğin *Undän keyin-çi?* “**Ya** bundan sonra?” cümlesinde gizli olarak bulunan “*ne olacak?*” anlamı sezilmektedir. Cümlelerin tamamından “**Ya** bundan sonra ne olacak?” gibi bir anlam çıkarılabilir. Diğer iki örnekte de aynı özellik görülmektedir.

• *Нима учун, deca-чу?* (MÇ, 57)

Nimä üçün, **desä-çi?**

“Neden, derse **ya**?”

• *Отабекни-чи?* — *деб сўради.* (OK, 38)

Ātābekni-**çi**? — deb sorādi.

“**Ya** Atabek’i? diye sordu.”

• *Ундан кейин-чи?* (OK, 55)

Undān keyin-**çi**?

“**Ya** bundan sonra?”

3.2.2.3.2. Şart çekiminde istek, rica ve temenni bildirme

Edat, şart kipiyle kullanılarak bir soru cümlesi oluşturmuştur. Bu soru cümlesi, bilgi almak için sorulan bir soru değil, bir tür isteği dile getirmek için kullanılan bir cümledir. Cümlelerin soru biçiminde kullanılması ise dile getirilen isteğin görece daha nazik bir dille ifade edilmek amacı güdüldüğünün göstergesidir.

• *Агарда биз ризолик берсамиз-чи?* (OK, 79)

Āgārdā biz rızālīk bersāmiz-**çi**?

“Biz rıza göstersek **ya**?”

• *Акмал ака, чиқинг. Чиқсангиз-чи!* (OUS, 46)

Ākmāl ākā, çıqıng. Çıqsāngiz-**çi**!

“Ekmel Bey, çıkın. Çıksanız!**!**”

• *Мунча опаламай гапирсанг-чи!* (OUS, 121)

Munça āpālāmāy gāpırsāng-**çi**!

“O kadar hanımefendi demeden konuşsana!”

• *Оқибатини ўйласангиз-чи!* (RYGS, 154)

Āqıbātini oylāsāngiz-**çi**!

“Sonunu düşünsene!”

• *Нега билмас эканман, ака! Билиб гапирсангиз-чи!* (KvK, 13)

Negä bilmäs ekänmän, äkä! Bilib gäpirsängiz-**çi!**
 “Neden bilmezmişim, beyefendi! Konuşsanıza!”

3.2.3. dä

3.2.3.1. Yapısı

Eski Uygur Türkçesinde *tağı* şeklinde kullanılan bağlama edatıdır (Eraslan, 2012: 278). Çağatay Türkçesinde ise *dağı* biçiminde kullanılır (Eckmann, 1988: 146). Özbek Türkçesinde bu edatın bağlama görevini *häm* kelimesi üstlendiğinden edat *dä* biçiminde kuvvetlendirme işlevinde kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *da* / *de* biçiminde kullanılır.

3.2.3.2. Kullanım özellikleri

Bu edat, Özbek Türkçesinde isim veya fiillerin ardından kısa çizgi olarak gelir. Tek şekillidir ve herhangi bir yardımcı ses almadan kullanılır. Türkiye Türkçesinde isimlerden sonra gelir ve ayrı yazılır.

3.2.3.3. İşlevleri

Özbek Türkçesinde isim veya fiillere gelerek dikkati bu kelimelerin üzerine çeker. Bazen de cümleye hayret, tahmin, temenni gibi anlamlar katarak bu anlamları vurgulamak için kullanılır. Cümleye kattıkları anlam bakımından **ku** son çekim edatına yakındır. Nitekim Hamroyev bu iki yapıyı da güçlendirme edatları başlığı altında sınıflandırmıştır (Hamroyev, 2008: 83).

3.2.3.3.1. Hayret ifadesi

Cümle soru biçiminde olsa da bir hayret ifadesi içermektedir. Cümlede bir olay karşısındaki şaşkınlık soru yoluyla dile getirilmiştir.

• *Холанг, Салима опа, Акмал аканинг хотини-да?* (OUS, 13)

Xäläng, Sälimä âpä, Äkmäl äkäning xâtini-dä?

“Teyzen, Salime Hanım, Ekmel Bey’in eşi **mi?**”

- *Келинни ўзи билан олиб кетади-да?* (OUS, 87)

Kelinni özi bilän âlib ketädi-**dä**?

“Gelinini kendisi ile götürür **mü ki**?”

- *Ҳали ҳам шунақа одатлар бор экан-да?* (OUS, 29)

Hâli hām şunāqâ âdâtlâr bâr ekân-**dä**?

“Hâlâ böyle adetler var **mıymış**?”

- *Ўз фарзандларидек бўлиб қолган-да?* (MÇ, 16)

Öz fârzândlâridek bolib **qâlgân-dä**?

“Kendi evlatları gibi olmuş **ha**?”

3.2.3.3.2. Tahmin ifadesi

İlk örnekte bilinmeyen bir durumla ilgili, ikinci örnekte ise gelecekle ilgili bir tahmin dile getirilmiştir.

- *Ойигинамнинг афсонасидур-да!* (Ş, 126)

Âyiginämning âfsânäsidir-**dä**!

“Anneciğimin efsanesidir!”

- *Унгача қиш келиб қолади-да?* (KvK, 148)

Ungäçâ kış kelib **qâlâdi-dä**?

“O zamana kadar kış da gelmiş olur!”

3.2.3.3.3. Temenni ifadesi

Cümlede dile getirilen istek, *dä* edatı ile daha kuvvetli bir temenniye dönüştürülmüştür.

- *Ой бориб, омон келишсунлар-да!* (OK, 156)

Ây bârib, âmân kelişsunlâr-**dä**!

“Sağ salim gidip gelsinler **de**!”

3.2.4. ku

3.2.4.1. Yapısı

Özbek Türkçesinde pekiştirme görevinde kullanılan bu son çekim edatının yapısı hakkında net bir bilgi yoktur.

3.2.4.2. Kullanım özellikleri

Özbek Türkçesinde isim veya fiillere kısa çizgi (-) ile eklenir. Kurallı cümlelerin sonuna geldiğinden cümlenin yüklemine türüne bağlı olarak isimlere veya fiillere gelebilir.

3.2.4.3. İşlevleri

Özbek Türkçesinde cümlelerin sonuna gelerek anlamlarını pekiştirir.

M. A. Hamroyev *Ana Tili* adlı Özbek grameri çalışmasında sona gelen edatlar (yuklamalar) bahsinde güçlendirme-pekiştirme (kuchaytiruv-ta'kid yuklamaları) başlığı altında değerlendirdiği *ku* için: “*Üzerine eklendiği kelimenin anlamını veya eklendiği cümleyi güçlendirip, pekiştirerek ifade eden sona gelen edatlardır.*” açıklamasını yapar (Hamroyev, 2008: 83).

Volkan Coşkun, *ku*'nun pekiştirme görevi üstlendiğini ve soru ifadesine sahip olduğunu söyler ve aşağıdaki örnekleri verir:

Vây, u kişi âtämning eng yaqın ortâğı-ku! “Vay, o kişi babamın en yakın arkadaşı ya!”

-Siz-ku müsülmânsiz, bilämän. “Siz ki müslümansınız, biliyorum.”

-Oşälär häm qanâät qilib otiribdi-ku, qızim. “Onlar da kanaat etmişler ya, kızım.” (Coşkun, 2000: 224).

Bu edatın mevcut şekliyle Türkiye Türkçesinde bir kullanımı yoktur. Ancak Türkiye Türkçesinde de cümlelerin sonuna gelerek vurguyu üzerine geldiği kelimeye çeken ve

cümleyi anlam bakımından kuvvetlendiren *ki* edatı Özbek Türkçesindeki *ku* edatına paralel bir işlevi yerine getirmektedir.

3.2.4.3.1. Gösterme ve somutlaştırma ifadesi

Bu türden örneklerde öne çıkan ortak anlamsal özellik; edatın dikkati, üzerine geldiği isim veya fiile çekmesi ve onu somutlaştırmasıdır. Edat, farklı yollarla pekiştirme yapma kabiliyetine sahip olmakla birlikte en sık bu işleviyle kullanılmaktadır.

- *Ха-а-а, бизнинг Ҳасанали-қу!* (OK, 46)

Hä-ä-ä, bizning Häsänäli-**ku!**

“Eveet, bizim Hasan Ali **işte!**”

- *Ўз қулоғингиз билан эшитдингиз-қу!* (OK, 129)

Öz qulâğingiz bilän eşitdingiz-**ku!**

“Kendi kulaklarınızla duydunuz **işte!**”

- *Бу сўзнинг ҳақиқатини ҳозир ўзи сиздан эшитамиз-қу!* (MÇ, 18)

Bu sözning häқиқâtini hâzir özi sizdän eşitämiz-**ku!**

“Bu sözün doğrusunu şimdi sizden duyacağız **ya!**”

- *Дадангнинг елкасига бошимни қўйганман-қу.* (OUS, 4)

Dädängning yelkäsigä başimni qoygänmän-**ku.**

“Babanın omuzuna kafamı koydum **ya.**”

- *Лекин биз билиб ўтирибмиз-қу.* (OUS, 4)

Lekin biz bilib otiribmiz-**ku.**

“Ama biz biliyoruz **ya.**”

- *Томирлари ҳам осилиб туради-қу!* (RYGS, 40)

Tāmirlāri hām āsilib turādi-**ku!**

“Damarları da sarkıp duruyor **işte!**”

- *елкасидан осилиб турадиган қанақадир ўрмалари бор-ку.* (RYGS, 44)

Yelkäsidadān āsilib turādigān qānāqādir ormālāri bār-**ku**.

“Omzundan sarkıp duran bazı örgüleri var **ya**.”

- *Ариқдаги сув ҳам музнинг тагидан чиқди-ку.* (KvK, 5)

Arıqdāgi suv hām muzning tāgidān çıqdı-**ku**.

“Hendekteki su da buzun altından çıktı **ya!**”

3.2.4.3.2. Soru ifadesi

-*ku* edatıyla şaşkınlık ve merak ifadesi barındıran, karşılığında önceden alınması ümit edilen belirli bir cevabı alma beklentisiyle sorulmuş bir soru cümlesi oluşturulmuştur.

- *Қандай дәрмандлик, Отабек соғ-ку?* (OK, 20)

Qāndāy dārdmāndlik, Ātābek sāğ-**ku**?

“Nasıl hastalık, Atabek sağ **ya**?”

3.2.4.3.3. Kesinlik ifadesi

-*ku* edatı kesinlik bildirmek için kullanılmış, “elbette” kelimesi de bu kesinliği bir kez daha pekiştirmiştir.

- *Албатта, шундай-ку, — деду Шаҳидбек.* (MÇ, 18)

Ālbättā, şundāy-**ku**, — dedi Şāhidbek.

“Elbette, öyledir, dedi Şahidbek.”

3.1.5. (y)u

3.1.5.1. Yapısı

Bu son çekim edatının “*emir kipi çekimlerinde veya daha çok zarf ve biraz da sıfat olarak kullanılan kelimelerin sonunda ortaya çıkan bir ses*” olduğunu söyleyen Ahat Üstüner, “*Anadolu ağızlarında ve bir kısım Türk lehçelerinde görülen bu sesin, bazen vurguya bağlı olarak, bazen de ses bakımından dengeleme dolayısıyla ortaya çıktığını*” ifade eder (Üstüner, 2003: 132).

3.1.5.2. Kullanım özellikleri

Özbek Türkçesinde ünsüzle biten kelimelerden sonra *u*; ünlüyle biten kelimelerden sonra ise yardımcı ünsüz olarak *yu* şeklinde kullanılır.

Janos Eckmann, bu son çekim edatının Çağatay Türkçesinde *-ar / -er* ile biten fiillere ikinci tekil şahıs emir çekiminde zaman zaman *-u / -ü* biçiminde eklendiğini söyler: *baru* “git”, *yiberü* “gönder” (Eckmann, 1988: 118).

3.1.5.3. İşlevleri

İsim veya fiil cümlelerinde genellikle yüklem görevindeki kelimeye eklenen ve onu anlamca pekiştiren bir son çekim edatıdır. Bu edat, çoğunlukla bir cümle sonu unsuru olarak kullanılır ve cümleye ahenkli bir söyleyiş katar.

Volkan Coşkun bu son çekim edatının pekiştirme görevi üstlendiğini ve cümleye genellikle alay etme, aşağılama, küçümseme ve memnuniyetsizlik ifadesi kattığını söylemektedir (Coşkun, 2000: 225).

3.1.5.3.1. Fiil cümlelerinin pekiştirilmesi

Fiil cümlelerinin sonuna gelerek cümlede bildirilen yargıyı kuvvetlendirmek ve anlamı açık bir şekilde ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Э, хола, инсу жинсингиз мени кўрса ўзи қочади-ю!* (OUS, 71)

E, xālā, insu cinsingiz meni körsä özi kaçādi-**yu!**

“Eh teyze, in cin beni görse kendileri kaçar **ki!**”

- *Хуллас, ҳаммадан ҳам сенга қараб турган - y!* (OUS, 163)

Xullās, hāmmādān hām sengā qarāb turgān - **u!**

“Sonuçta, herkesten de çok sana bakmış **ya!**”

- *Уйига бориб ўтириб олганим йўғ-у.* (OUS, 51)

Uyigā bārib otirib ālgānim yoğ-**u.**

“(Onun) evine gidip oturmuyorum **ki.**”

- *Менга занжирбанд одамнинг кийимини берибдилар деяпман-у.* (RYGS,82)

Mengä zäncirbänd âdämning kiyimini beribdilär deyäpmän-**u.**

“Bana zincirlenmiş adamın (mahkûm) giysilerini vermişler diyorum **ya.**”

3.1.5.3.2. İsim cümlelerinin pekiştirilmesi

İsim cümlelerinin sonuna gelerek cümlede bildirilen yargıyı kuvvetlendirmek için kullanılmıştır.

- *Шаҳарларимизнинг оқар сувлари мағзава-ю!* (RYGS, 130)

Şähärlärimizning âqar suvläri mäğzävä-**yu!**

“Şehirlerimizin akarsuları kirli **yahu!**”

- *Тўғри одамнинг бир жойда виждонли бўлиб, бошқа жойда виждонсиз бўлиши галати-ю.* (RYGS, 80)

Togri âdämning bir câydä vicdânli bolib, bâşqa câydä vicdânsiz bolişi ğälâti-**yu.**

“Düzgün insanın bir yerde vicdanlı, başka yerde vicdansız olması tuhaf **yahu.**”

3.3. Kelimelerle Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler

Pekiştirme ve derecelendirme unsurlarından biri de anlamlarından ötürü, önüne geldikleri -genellikle sıfat ve zarf işlevli kelimeler ve bazen de isim ve fiiller- kelimelerin anlamlarını pekiştiren veya derecelendiren; bazen de doğrudan içinde yer aldıkları cümlelerin anlamlarını kuvvetlendiren kelimelerdir.

Özbek Türkçesinde cümle içerisinde farklı yollarla pekiştirme ve derecelendirme unsuru olarak kullanılan Türkçe, Arapça ve Farsça kökenli bu kelimelerin taradığımız eserlerdeki sayısı 21’dir.

3.3.1. älbättä

3.3.1.1. Yapısı

Arapça kökenli bir kelimedir (البتَّاء). Türkçede “*kesin olarak*”, “*mutlaka*” anlamlarına gelir.

3.3.1.2. Kullanım özellikleri

Cümlelerin başına veya sonuna eklenerek söz konusu cümlelerin taşıdığı yargıya kesinlik ve açıklık kazandırır. Türkiye Türkçesinde de “elbette” biçiminde aynı işlevlerde kullanılmaktadır.

3.3.1.3. İşlevleri

Kelimenin anlamı bünyesinde bizzat bir pekiştirme vurgusu barındırmaktadır.

Kişinin, katî ve genellikle tepkili bir biçimde düşüncesini bildirmekte olduğu bireye anlattığı şeyi zaman zaman yüksek bir sesle bildirerek kavratma isteğini ifade eder. Kimi zaman içerdiği öfke ve keza memnuniyet ile de kullanılabilir.

Örnekler

Örneklerin tamamında “älbättä” kelimesi yargı bildiren cümlelere gelerek söz konusu yargıyı kesinleştirmiş ve ona netlik kazandırmak suretiyle pekiştirmiştir.

- *Албатта бу тўғрида бизнинг ишимиз йўқдир.* (MÇ, 4)

Älbättä bu toğridä bizning işimiz yoқdır.

“Elbette bu konuda bizim işimiz yoktur (bu bizi ilgilendirmez).”

- *Йўқса, албатта сизни зериктирмас эдим.* (OK, 3)

Yoksä, älbättä sizni zeriktirmäs edim.

“Yoksa elbette sizin caninizin sıkılmasına izin vermezdim.”

- *Мухаббат албатта ҳамма ёшда бўлади.* (OUS, 7)

Muhäbbät älbättä hämmä yäşdä bolädi.

“Sevgi elbette her yaşta oluyor.”

- *Албатта, улар мендан баттар узоқлашдилар.* (RYGS, 63)

Älbättä, ulär mendän bättär uzâqlaşdilär.

“Elbette, onlar benden daha çok uzaklaştılar.”

- *Албатта, болам, қазога чора йўқ.* (KvK, 100)

Älbättä, bäläm, қазägä çärä yoқ.

“Elbette, yavrum, kazaya çare yoktur.”

3.3.2. äñçä

3.3.2.1. Yapısı

Bu kelime ol işaret zamiri ile eşitlik eki olan -ça ekinin birleşiminden oluşan bir miktar zarfıdır (Korkmaz, 1995: 50). Türkiye Türkçesinde *çok*, *oldukça* anlamlarına gelir.

3.3.2.2. Kullanım özellikleri

Sıfatların önüne gelerek onların derecesini arttıran miktar zarfları olarak kullanıldıkları gibi, doğrudan fiillerin önüne gelerek durum zarfı işlevinde de kullanılabilirler.

3.3.2.3. İşlevleri

Eski Türkçeden beri aynı işlevle kullanılagelmıştır. Eski Türkçede *biraz, birçok, az* anlamlarında da kullanılırken Özbek Türkçesinde genellikle çokluk bildirmek için kullanılır.

3.3.2.3.1. Sıfatların derecelendirilmesi

änçä kelimesi nitelik bildiren sıfatların önüne gelerek bu sıfatların bildirdiği niteliği artırma yönünde derecelendirmiştir.

• *Яқин қариндошларнинг болалари турмушидан бўлган болалар... анча хавфли-ку.* (OUS, 40)

Yakın karindâşlarning bäläläri turmuşidän bolgan bälälär... **änçä** xävfli-ku.

“Yakın akrabaların evliliklerinden olan çocuklar... **çok** tehlikeli yahu.”

• *Аввал, баракалла, анча таъсирли манзара ўйлабди деб турган эдим.* (RYGS,107)

Ävväl, bäräkällä, **änçä** tä’sirli mänzärä oyläbdi deb turgän edim.

“Önce, aferin, **çok** etkileyici bir manzara düşünmüş diyordum.”

3.3.2.3.2. Zarf hâlindeki derecelendirmeler

änçä kelimesi fiillerin önüne gelerek onları miktar bakımından niteleyen bir zarf görevinde kullanılmıştır.

• *Шу кич-кинагина кулимсираш Ўзбек ойимни анча тинчитди.* (OK, 86)

Şu kiç-kinäginä kulimsiräş Özbek âyimni **änçä** tinçitdi.

“Bu ufacık gülümseme Özbek Hanım’ı **oldukça** sakinleştirdi.”

- *Яна бири овозини **анча** баланд чиқариб, бундай деди. (КvК, 111)*

Yänä biri âvâzini **änçä** bäländ çıqarıb, bundäy dedi.

“Yine biri sesini **iyice** yükselterek şöyle dedi.”

3.3.3. äslâ

3.3.3.1. Yapısı

Arapça kökenli bir kelimedir (أصل). “*katiyen, hiç*” anlamlarına gelir. Türkiye Türkçesinde de kullanılır.

3.3.3.2. Kullanım özellikleri

Cümle başında veya ortasında yer alabilir, ancak genellikle fiillerin önüne gelir ve olumsuzluk bildirmek için kullanılır. Özbek Türkçesindeki kullanımı ile Türkiye Türkçesindeki kullanımı işlevsel olarak birbirine paraleldir.

3.3.3.3. İşlevleri

Cümlede bildirilen yargının hiç gerçekleşmediğini veya gerçekleşmeyeceğini kuvvetli bir vurgu ile ifade eder.

Örnekler

Örneklerin tamamında *asla* kelimesi önüne geldiği fiilin, zaman çekimine bağlı olarak ya hiç gerçekleşmediğini ya da gerçekleşmeyeceğini ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Ўз қаторидаги мактабдор домлаларни **асло** кўралмас, уларга қарши юрагида умрлик кек сақлар эди. (МÇ, 7)*

Öz kıtarıdâğı mäktäbdâr dâmlälärni **äslâ** körälmäs, ulärgä qarşı yurägidä umrlık kek säklär edi.

“Kendi çevresindeki okul hocalarını **hiç** çekemiyor, onlara karşı kalbinde ömürlük kin saklıyordu.”

• *Эрига берган ваъдасини **асло** бажара билмас, бул ҳақда қизига оғиз очиб сўзлай олмас эди.* (OK, 115)

Erigā bergān vā'dāsini **āslā** bācārā bilmās, bul hāqdā qızıgā āğız āçib sōzlāy ālmās edi.

“Kocasına verdiği sözünü **asla** tutamaz, bu konuda kızına ağzını açıp hiçbir şey söyleyemezdi.”

• *Шокирбек сиз ўйлаган кишилардан эмас, **асло** тап тортмай сўзлай беринг.* (OK, 124)

Şakirbek siz oylāgān kişilārdān emās, **āslā** tāp tārtmāy sōzlāy bering.

“Şakir Bey sizin sandığınız kişilerden değil, **hiç** utanmadan anlatabilirsiniz.”

• *Занжирлилар сонини занжирсизлардан камайтиришига **асло** йўл қўймаймиз.* (RYGS,256)

Zāncirlilār sānini zāncirsizlārdān kāmāytirişgā **āslā** yol qoymāymiz.

“Zāncirlilerin sayısının zāncirsizlere göre azalmasına **asla** izin vermeyiz.”

• *Фарҳод дунёда кимдан кутган бўлса кутгандирки, шу одамдан бирон хат-хабар олишни, яна-тагин денг, бундай ҳайратомуз хушхабарни **асло** хаёлига келтирмаган.* (Ş,5)

Fārḥād dūnyādā kimdān kūtḡān bolsā kūtḡāndirki, şu ādāmdān birān xāt-xābār ālišni, yānā-tāḡin deng, bundāy ḡāyrātāmuz xuşxābārni **āslā** xāyāligā keltirmāḡān.

“Ferhat dünyada herkesten beklemiş olabilir, ama bu kişiden bir mektup, bir haber almayı, bir de böylesine şaşırtıcı, güzel bir haberi **asla** aklına bile getirmemişti.”

3.3.4. bir āz

3.3.4.1. Yapısı

Belirsizlik sıfatı olan *bir* ile miktar zarfı olan *az* kelimelerinin birleşmesinden oluşmuş bir miktar zarfıdır.

3.3.4.2. Kullanım özellikleri

Sıfat veya zarflardan önce gelerek vasfın miktar bakımından azlığını ifade eden bir miktar zarfı olarak kullanılır. Türkiye Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır.

3.3.4.3. İşlevleri

Cümlede bizzat bir zarf görevi yapabildiği gibi aynı zamanda bir zarfın önüne gelerek onu derecelendirecek şekilde de kullanılmaktadır.

3.3.4.3.1. Kelimenin zarf görevinde kullanımı

Fiillerin önüne gelerek zarf işlevinde kullanılan *bir âz* kelimesi önüne geldiği fiili miktar bakımından nitelemiştir.

- *Фақат маишати**м** **бир** **оз** тортилиб қолди.* (RYGS, 260)

Fākāt mäişätim **bir** âz târtilib qaldı.

“Fakat zevkim, eğlencem **biraz** azaldı (keyfîm kaçtı).”

- *Ҳатто **бир** **оз** малол келди.* (§,173)

Hättâ **bir** âz mälâl keldi.

“Hatta **biraz** zor geldi.”

3.3.4.3.2. Zarfların derecelendirilmesi

bir âz kelimesi durum bildiren zarfların önüne gelerek onları miktar bakımından derecelendirmiştir.

- *Ҳомид **бир** **оз** ўйлаб жавоб берди.* (OK, 35)

Hâmid **bir** âz oylâb cāvâb berdi.

“Hamid **biraz** düşünerek cevap verdi.”

- *Катта совчи **бир** **оз** чайналиб гап бошлайди.* (OUS, 290)

Kättâ sâvçı **bir** âz çäynälib gâp başlâydi.

“Büyük görücü **biraz** geveleyip konuşmaya başladı.”

3.3.5. birmunça

3.3.5.1. Yapısı

bir belirsizlik sıfatı ile *munça* (böyle) sıfatının bir araya gelmesiyle oluşmuştur. *munça* sıfatı ise Eski Türkçe *bu* işaret zamiri ile *+ça* eşitlik ekinin birleşiminden oluşmaktadır (Korkmaz, 1995: 49).

3.3.5.2. Kullanım özellikleri

Kelime, isimlerin veya fiillerin önüne gelerek bir miktar zarfı olarak kullanılır.

3.3.5.3. İşlevleri

Önüne geldiği ismin miktar yönünden fazlalığını; fiilin ise lâıykı ile gerçekleştirildiğini ifade eder.

3.3.5.3.1. Kelimenin sıfat görevinde kullanımı

İsimlerden önce gelerek sıfat işlevinde kullanılan *birmunça* kelimesi önüne geldiği isimleri miktar bakımından nitelemiştir.

- *Мадрасада ҳам бирмунча мукаррирлигимиз бор.* (MÇ, 47)

Mâdräsädä hām **birmunça** mükârrirliğimiz bâr.

“Mescitte de **bir hayli** özgürlüğümüz var.”

- *Бирмунча вақт шу кўйи сўзсиз қолдилар.* (MÇ, 57)

Birmunça vâkt şu köyi sözsiz qâldılâr.

“**Bir hayli** süre boyunca öylece suskun kaldılar.”

- *Ҳамма биладиган бу гаплардан бирмунча расмият, ҳатто сафсатабозлик ҳиди анқиб турган эса-да... (Ş,132)*

Hämmâ bilädigân bu gâplârdân **birmunça** räsmiyât, hättâ säfsätäbâzlık hidi ânqıb turgân esä-dä...

“Herkesin bildiği bu laflardan **bir hayli** resmiyet, hatta saçma sapanlık kokusu gelse de...”

3.3.5.3.2. Kelimenin zarf görevinde kullanımı

birmunça kelimesi fiilin anlamını artırma yönünde derecelendiren bir zarf görünümündedir.

- *Нугор ойум эрса ўзини **бирмунча** босиб олди.* (MÇ, 116)

Nigâr âyim ersâ özini **birmunça** bâsib âldi.

“Nigar Hanım ise kendini **iyice** toparladı.”

3.3.5.3.3. Zarfların derecelendirilmesi

birmunça kelimesi durum bildiren bir zarftan önce gelerek bu zarfın bildirdiği niteliği artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Салима она **бирмунча** босиқ қараб туради.* (OUS, 235)

Sâlimâ âpâ **birmunça** bâsıq qarâb turâdi.

“Salime Hanım **bir hayli** sakın bakıyordu.”

3.3.6. bütünlay

3.3.6.1. Yapısı

Kelime “*tam, eksiksiz*” anlamlarına gelen *bütün* kelimesinin +*lây* eki ile birleşmesi sonucu oluşmuş bir zarftır. Bu hâliyle *tamamen, tamamiyle* anlamlarına gelmektedir.

3.3.6.2. Kullanım özellikleri

Cümlede, fiillerin önüne gelerek onları pekiştiren bir zarf olarak kullanılır.

3.3.6.3. İşlevleri

Bu kelime, *bütünüyle, tamamen, tamamıyla, büsbütün* gibi anlamlara sahiptir. Önüne geldiği fiilin anlamını pekiştirir. Bu hâliyle bir zarf olarak işlev görür.

Örnekler

Fiillerin önüne gelerek bir nitelik zarfı işlevinde kullanılan *bütünläy* kelimesi cümleye *kesinlik, tamlık* anlamı katmıştır.

• *Лекин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади.* (OK, 7)

Lekin Şamây mänim fikrimni âst-üst kıılıb, özimni hām **bütünläy** başqa kişi yäsädi.
“Ama Şamay benim fikrimi altüst edip, kendimi de **bütünüyle** başka biri yaptı.”

• *Шу йигирма беш кунлик бир мuddатнинг ичида ул бутунлай одамгарчиликдан чиқаёзди.* (OK, 20)

Şu yigirmä beş künlik bir muddätning içidä ul **bütünläy** âdāmgärçilikdān çıķâyāzdi.
“Şu yirmi beş günlük bir zaman içinde o **tamamıyla** insanlıktan çıkmıştı.”

• *Агар бошқа касб топсам, ўрдани бутунлай ташлаб кетар эдим.* (MÇ,31)

Ägär başqa kāsб tāpsām, ordāni **bütünläy** tāşlāb ketār edim.
“Eğer başka meslek bulsam, orayı **tamamen** bıraktırdım.”

• *Бу ўй бошқа ўйларни эргаштириб келиб, фикримни бутунлай бўтаб юборди.* (RYGS,82)

Bu oy başqa oylārni ergāştirib kelib, fikrimni **bütünläy** botāb yubārdi.
“Bu hayal başka hayalleri izlerken, fikrimi **tamamen** deġiştiriverdi.”

• *Лекин бутунлай қочиб қутулмоқ қўлимдан келмади.* (Ş,62)

Lekin **bütünläy** kaçıp kütulmāķ qolımdān kelmādi.
“Lâkin **büsbütün** kaçıp kurtulmak elimden gelmedi.”

3.3.7. **cudä**

3.3.7.1. **Yapısı**

Özbek Türkçesinde yaygın bir biçimde kullanılan Arapça kökenli bir miktar zarfıdır (جدا).

3.3.7.2. **Kullanım özellikleri**

Cudä Özbek Türkçesinde isimlerin, sıfatların ve zarfların önüne gelerek onların anlamlarını pekiştirecek şekilde kullanılır.

3.3.7.3. **İşlevleri**

Bu kelime, “*pek, çok*” anlamlarına gelir. Genellikle sıfatların bazen de durum zarflarının önüne gelir ve anlamı itibarı ile bu sıfat veya zarfların taşıdığı vasfın üst düzeyde olduğunu bildirerek pozitif yönde bir derecelendirme sağlar. Bunun dışında isim cümlelerinde yüklem durumundaki ismin önüne gelerek bu ismi de derecelendirebilir.

3.3.7.3.1. **İsimlerin derecelendirilmesi**

Doğru ve *tuhaf* kelimeleri, isim cümlelerinin yüklemi olarak kullanılmışlardır. Bu isimlerin önüne gelen *cudä* kelimesi ise bu isimlerin anlamlarını artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Тушларим ҳам **жудә** галати.* (RYGS, 11)

Tüşlärim hām **cudä** gälätı.

“Rüyalarım da **pek** tuhaf.”

- *Сўзингиз **жудә** тўғри, бек ака.* (OK, 4)

Sözingiz **cudä** toğrı, bek äkä.

“Sözünüz **çok** doğrudur ağabey.”

3.3.7.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi

cudä kelimesi önüne geldiği sıfatların bildirdiği nitelikleri artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Маҳдумнинг ўқугучи болалар билан муомаласи **жудә** яхши эди.* (MÇ,7)

Māxdumning oқuғuчи bālālār bilān muāmālāsī **cudä** yāxši edi.

“Mahdum’un öğrenci çocuklara karşı muamelesi **çok** iyiydi.”

- *Гулянинг отаси **жудә** киришимли, сўзамол одам экан.* (§,155)

Gulyāning ātāsī **cudä** kirişimli, sōzāmāl ādām ekān.

“Gulya’nın babası **çok** girişken, konuşkan biriymiş.”

3.3.7.3.3. Zarfların derecelendirilmesi

cudä kelimesi, *üzgün* zarfının önüne gelmiş ve bu zarfın anlamını artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Ойгулга **жудә** маҳзун термилади.* (OUS, 5)

Āygulgä **cudä** mähzun termilädi.

“Aygül’e **çok** üzgün bakıyordu.”

3.3.8. çeksiz

3.3.8.1. Yapısı

Özbekçede *sınır* anlamına gelen çek kelimesi ile Eski Türkçeden beri kullanılmakta olan ve yokluk bildiren kelimeler teşkil eden *-siz* (bkz. Gabain, 2007: 48) ekinin birleşiminden oluşan ve *sınırsız*, *hadsiz*, *sonsuz* anlamlarına gelen bir kelimedir.

3.3.8.2. Kullanım özellikleri

Bu kelime, cümlede isimlerin önünde onların anlamlarını pekiştirecek şekilde kullanılır ve sıfat tamlaması oluşturur.

3.3.8.3. İşlevleri

Bu kelime, Özbek Türkçesinde genellikle sıfat olarak kullanılan ve anlamı itibarı ile oldukça üst derecede bir çokluk ifade etmektedir. Bu hâliyle önüne geldiği kelimeye çoğalma yönünde bir derece kazandırır ve onu anlamca pekiştirir.

Örnekler

Örneklerin tamamında *çeksiz* kelimesi isimlerin önüne gelerek onları *sınırsız*, *hadsiz*, *sonsuz* gibi kavramlarla niteleyerek pekiştirmiştir.

• *Офтоб ойим бўлса, қизининг қадрини бунчалик ариларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида **чексиз** муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлагуси ва қуяви юзидан ўпкуси келмакда эди.* (OK, 80)

Âftâb âyim bolsâ, kızının kıadrini bunçalik ârşlârgäçä kotârmäkdä bolgân yigitkâ özidâ **çeksiz** muhâbbât, pâyânsiz ehtirâm sezmäkdä vâ nimâ üçündür yiglägusi vâ küyâvi yüzidân opkusi kelmäkdä edi.

“Aftap Hanım ise, kızının değerini bu denli yücelten bu genç adama karşı **sınırsız** bir sevgi, sonsuz bir hayranlık hissediyor ve nedense ağlamak ve damadını yüzünden öpesi geliyordu.”

• *Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларга солган, **чексиз** жони-ворлиқлар ишлаткан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят, шу дақиқага келтириб тўхтатқан бирав ухлайдир.* (OK, 136)

Siz mendân hâmi yâxşirâk bilâsizki, şu uydâ sizni âllâkânçâ mâşâkķâtlârgâ sâlgân, **çeksiz** câni-vârlıqlâr işlâtkân vâ hisâbsiz tillâlâr tokdirgân, nihâyât, şu dâkikâgâ keltirib toxtâtķân birâv uxlâydir.

“Siz benden daha iyi biliyorsunuz ki, bu evde sizi birçok sıkıntıya sokan, **hadsiz** canilikler yapan ve hesapsızca altınlar savuran, nihayet şu dakikalara kadar da devam ettirip duran biri uyuyor.”

• ***Чексиз** миннатдорман, кўксим ҳам кўк қадар кўтарилди.* (RYGS, 253)

Çeksiz minnâtdârmân, köksim hâmi kök kıâdâr kotâridi.

“**Sonsuz** minnettarım, göğsüm de göğe kadar yükseldi.”

• *чексиз бўшлиқларга ёйиб юборган эди.* (KvK, 24)

Çeksiz boşlıklārgā yâyb yubârgân edi.

“Sonsuz boşluklara dağıtmıştı.”

3.3.9. eng

3.3.9.1. Yapısı

Köktürkçede *an* (Gabain, 2007: 261), Eski Uygur Türkçesinde *ang* / *eng* (Eraslan, 2012: 208), Karahanlı Türkçesinde *eng* (Hacıeminoğlu, 2008: 70), Çağatay Türkçesinde *eng* (Eckmann, 1988: 75) biçiminde karşımıza çıkar. Bu kelime, Türkiye Türkçesinde de *en* şeklinde sıkça kullanılır.

3.3.9.2. Kullanım özellikleri

Bu kelime, Türkçenin tüm tarihî devirlerinde ve modern Türk lehçelerinin çoğunda farklı fonetik biçimleriyle bir tür miktar zarfı olarak kullanılır. Diğer zarflardan farklı olarak tek başına bir anlam ifade etmez, bu yönüyle edat karakterindedir (Ergin, 2013: 262).

3.3.9.3. İşlevleri

“Bünyesindeki aşırılık ifadesiyle, kendisinden sonra gelen sıfat veya zarf işlevli kelimeye, belirttiği kavramın en üst derecesini yansıtmaya imkânı sağlayan bu kelime, bu görevini karşılaştırmaya dayalı olarak gerçekleştirir” (Karagöz, 2003: 204).

Özbek Türkçesinde karşılaştırmaya dayalı derecelendirme sağlayan bir diğer unsur olan *+râk* ekinden farklı olarak *eng* zarfı önüne geldiği kelimenin taşıdığı vasfın en üst düzeyde olduğunu bildirir.

Örnekler

Örneklerin tamamında *eng* kelimesi, sıfatların önüne gelerek bu sıfatların bildirdiği vasfın, sıfatların nitelediği varlıkta en üst düzeyde bulunduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Бир хотин билан муҳаббатлик умр кечирмак, манимча, **энг** маъқул иш.* (OK, 4)

Bir xâtin bilân muhâbbâtlik umr keçirmäk mänimçä, **eng** mä'kul iş.

“Bir kadın ile aşkla ömür geçirmek bence **en** önemli iştir.”

- ***энг** асил, **энг** нафис кийимларини кийиб...* (OK, 28)

Eng äsil, **eng** nâfis kiyimlärini kiyib...

“**En** asil, **en** zarif giysilerini giyip...”

- *Қызлар тўйини энг зўр йиғит билан орзу қилади.* (OUS, 50)

Qızlär toyini eng zor yigit bilân ârzu qılâdi.

“Kızlar düğünlerini, **en** iyi erkek ile arzu eder.”

- *Ўн йил ўтиб-ўтмай, қарабсизки, **энг** ёш профессорлардан!* (OUS, 251)

On yıl otib-otmâz qarâbsizki, **eng** yâş professorlârdân!

“On sene geçer geçmez, bir bakarsın ki **en** genç profesörlerden olmuş!”

- *Оғиз билан тил — банданинг жисмида **энг** азиз ва табаррук аъзолар.* (KvK,9)

Âğız bilân til — bândâning cismidâ **eng** âziz vâ tâbârruk â'zâlär.

“Ağız ile dil, insan vücudundaki **en** aziz ve saygın organlardır.”

- *Хуллас, **энг** байналмилал инсон, яшасин!* (§,117)

Xulläs, **eng** bâynâlmiläl insân, yâşâsin!

“Sonuçta, **en** evrensel insan, yaşasın!”

3.3.10. fävķulâddä

3.3.10.1. Yapısı

Kelimenin kökeni Arapçadır (فوق العاده). Türkiye Türkçesinde de *fevkalade* şeklinde kullanılır.

3.3.10.2. Kullanım özellikleri

Cümlede sıfatların ve isimlerin önüne gelerek onları çokluk yönünde derecelendirecek şekilde kullanılır.

3.3.10.3. İşlevleri

Arapçada bu kelime “*olağan üstü, sıra dışı*” anlamlarına gelmektedir. Özbek Türkçesinde ise yine bu anlama paralel olarak “*çok fazla, aşırı*” gibi anlamları mevcuttur. Bu kelime, Türkiye Türkçesinde de aynı işlevde kullanılır. Ancak kullanım sıklığı Özbek Türkçesindeki kadar fazla değildir. Sahip olduğu anlamın aşırılık bildirmesi dolayısıyla yer aldığı ifadeyi çoğalma yönünde derecelendirir.

3.3.10.3.1. İsimlerin derecelendirilmesi

Soyut kavramları karşılayan isimlerin önüne gelerek onların sıfatı durumunda bulunan *fävķulâddä*, anlamındaki yoğunluk ve çokluk ifadesi ile bu isimlerin anlamlarını pekiştirmiştir.

• *Маҳдум аксар ўз уйига келгучи кишиларга қилмайдирган фавķулoddä бир тақаллуф билан уни дарбозагача узатиб чиқди.* (MÇ, 13)

Mäxdum äksär öz uyigä kelguçi kişilärgä kılmäydirgän **fävķulâddä** bir tākälluf bilän uni därbâzägäçä uzätib çıqdı.

“Mahdum kendi evine gelen çoğu insana göstermediği **aşırı** bir ilgi ile kapıya kadar uğurladı.”

• Ўзимда ҳам шунақа **фавқуллодда** истеъдод борми экан, деб хавфсираб ҳам юрдим. (RYGS,229)

Özimdä hām şunākā **fävkulâddä** iste'dâd bârmi ekân, deb xävfsirâb hām yurdim.

“Bende de böyle **olağanüstü** bir yetenek var mı acaba, diye korkarak dolaştım.”

3.3.10.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi

Sıfat işlevli kelimelerin önüne gelen *fävkulâddä*, bu sıfatların bildirdiği niteliği kuvvetlendirir.

• Сўнг чекда хўрланган ва **фавқуллодда** чайқалган юраги билан ихтиёрсиз «маккор, инсофсиз!» деди. (OK, 93)

Song çekdä xorlängän vâ **fävkulâddä** çäykâlgän yurägi bilân ixtiyârsiz «mäkkâr, insâfsiz!» dedi.

“Son anda aşağılanmış ve **aşırı** incinmiş kalbi ile bilinçsizce ‘’kurnaz ve insafsız!’’ dedi.”

• Бир неча юз йиллардан бери яшаб **фавқуллодда** зўрайиб кеткан «Хўжа Маъоз» мазорининг чакалаги бу қоронғилиққа бир манбаъ каби эди. (OK, 120)

Bir neçä yüz yillârdân beri yâşâb **fävkulâddä** zorâyib ketkân «Xocâ Mâ'âz» mâzârining çäkälâgi bu qârângılıqқа bir mәнbä' kâbi edi.

“Birkaç yüzyıldır yaşayıp **aşırı** yıpranmış ‘’Hoca Ma'oz’’ mezarının köşesi bu karanlığa bir ışık kaynağı gibiydi.”

3.3.11. ğâyät / ğâyâtdä

3.3.11.1. Yapısı

Arapça kökenli bu kelime (غاية) Türkiye Türkçesinde de *gayet* biçiminde kullanılmaktadır.

3.3.11.2. Kullanım özellikleri

Cümle içinde sıfatların önüne gelerek onların derecelerini artıracak şekilde kullanılır. Türkiye Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmaktadır.

3.3.11.3. İşlevleri

Bu kelime, Arapçada “*son, son nokta, hedef*” anlamlarına gelmektedir. Özbek Türkçesinde de bu anlamlara yakın bir biçimde “*çok, son derece*” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır.

Örnekler

Sıfatların önüne gelen *ğâyât / ğâyâtdä* kelimesi bu sıfatların anlamlarını artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Уй жиҳозга **ғоятда** бой, ғўё музахона тусини берар эди.* (OK, 22)

Uy cihâzgä **ğâyâtdä** bây, göyâ muzâxânâ tusini berär edi.

“Ev, eşyalara **çok** zengin, sanki müze görünümü veriyordu.”

• *Бу жыллар таом музикаси тарихи, музика бобидаги ғоявий-занжирий қарашлар, курашлар ҳақида **ғоят** диққатга сазовор фактларга эга бўлдимки, бунини вақти соати келганда алоҳида ёзарман.* (RYGS, 125)

Bu cildlär täâm musikâsi târîxi, musikâ bâbidägi ğâyâviy-zânciriy qarâşlär, kurâşlär hâkıdä **ğâyât** diqqâtğä säzâvâr fâktlärğä egä boldimki, buni vâkti sââti kelgändä âlâhidä yâzârmân.

“Bu sayfalarla yemek müziği tarihi, müzik konusundaki ideolojik akımlar, bakış açıları, çatışmalar hakkında **son derece** dikkat çekici bilgilere sahip oldum, bunu vakti saati geldiğinde ayrıca yazarım.”

• «*Буюк неъмат генеалогияси ва занжирий қарашлар тарихи*» деган зарҳал муқовали ўн жылдли тадқиқотни варақлаб, занжирнинг келиб чиқиши, шу шаклда урфга кириши борасида **ғоятда** қизиқарли маълумотларни ўқидим. (RYGS, 170)

“Buyuk ne’mät genealâgiyâsi vâ zânciriy qarâşlär târixi” degän zârhâl muķâvâli on cildli tâdqikâtñi vâraqlâb, zâncirning kelib çikişi, şu şâklâ urfgâ kirişi bârâsidâ **ğâyâtdâ** kıızıķarlı mâ’lumâtlärni oķıdım.

“ ‘Büyük gıda genetiği ve kronolojik kuramlar tarihi’ diye altın sarısı kaplı on ciltlik incelemeyi listeleyip, serinin devamının da dâhil olması ile **son derece** ilginç bilgileri okudum.”

3.3.12. hättâ

3.3.12.1. Yapısı

Türkiye Türkçesinde de kullanılan Arapça kökenli bir kelimedir (حَتَّاء).

3.3.12.2. Kullanım özellikleri

Bu kelime, “*hem de, bile*” anlamlarına gelir ve bağlaç görevinde kullanılır. Volkan Coşkun bu kelimeye *Cümle Başı Bağlaçları* bölümünde yer verir (Coşkun, 2000: 211).

3.3.12.3. İşlevleri

Genellikle cümle başında kullanılarak yapılacak açıklamaya dikkat çeker. Cümlede bildirilen yargıyı pekiştirir.

Örnekler

Bir tür *cümle başı bağlacı* olarak kullanılan *hättâ* kelimesi, kullanıldığı cümlelerde bildirilen yargıyı kuvvetlendirmiş ve başına geldiği cümlede verilen bilgiye dikkat çekmiştir.

• **Ҳатто** улуғ хизматларга киши етишидириб бергучи нодир муаллимлардан эди.
(MÇ,8)

Hättâ uluğ xizmətlärgä kişi yetiştirib berguçi nâdir muâllimlârdân edi.

“**Hatta** büyük hizmetler için eleman yetiştiren nadir öğretmenlerden idi.”

• **Ҳаммо** *Азизбекнинг буйругига ҳам қулоқ солмай тўстўска қочиб бошладилар.*
(OK,59)

Ҳатта *Азизбекнинг buyrug'iga ҳам қулоқ сўлмўй tostoskа қўғиб бўшлўдилўр.*

“**Hatta** *Azizbek'in emirini de dinlemeden aniden kachmaya boshladilar.*”

• *Илжайиб ҳурмат кўрсатишларида ҳам, юзлари очиқ бўлса-да, қандайдир қатъий қоида, Ҳаммо мен ҳам бўйсунушим керак бўлган бир талаб бор эди.* (RYGS, 42)

İlcayib hurmät körsätişläridä hām, yüzlāri āçık bolsä-dä, қāndāydir қāt'iy қāydā, hättā men hām boysunişim kerāk bolgān bir tālāb bār edi.

“*Gülümseyerek saygı göstermelerinde de, yüzleri yumuşak olsa da kurallar katı, hatta* benim de itaat etmem gerektiğiyle ilgili bir talep vardı.”

• *Сўфи жим қолди. Ҳаммо, қўзлариға ёш келгандай бўлди.* (KvK, 13)

Sofi cim qāldı. Hättā, közlārigā yāş kelgāndāy boldı.

“*Sofi suskun kaldı. Hatta* gözlerinden yaş gelmiş gibiydi.”

3.3.13. heç

3.3.13.1. Yapısı

Türkiye Türkçesinde de kullanılan Farsça kökenli bir kelimedir (هچ). Bu kelimenin ünlüsü Özbek Türkçesinde *e* iken Türkiye Türkçesinde *i*'dir.

3.3.13.2. Kullanım özellikleri

İsimlerin önüne gelerek söz konusu kavramın yokluğunu ifade ederken, olumsuz yargılı cümlelerde fiillerin önüne geldiğinde de olumsuzluğu pekiştirir ve söz konusu fiilin gerçekleşmediğini veya zaman çekimine bağlı olarak hiç gerçekleşmeyeceğini ifade edecek şekilde kullanılır.

3.3.13.3. İşlevleri

İşlevi bakımından Özbekçedeki Arapça kökenli *ʻaslā* kelimesine yakınlık arz eder. Olumsuz bir derecelendirme unsurudur. Nitelediği vasfı “yokluk” derecesine indirir.

3.3.13.3.1. Fiillerin pekiştirilmesi

Fiillerin önüne gelen *heç* kelimesi bu fiillerin gerçekleştirilmediğini veya gerçekleştirilmeyeceğini bildirir. Bu yönüyle cümleye olumsuz anlam katan bir pekiştirme unsuru olarak kullanılmıştır. Bu örneklerde *heç* kelimesi isimlerin önüne gelmiş gibi görünse de esasen isim ve fiilden oluşan bir birleşik fiilin önüne gelmiştir.

- *Тошканд тўғрисида ҳеч гап айтмайдими?* (OK, 76)

Taşkänd toğrisidä **heç** gäp äytmäydimi?

“Taşkent hakkında **hiç** söz söylemedi mi?”

- *Дадам ойимсиз ҳеч иш қилмайдилар.* (OUS, 15)

Dädäm äyimsiz **heç** iş kılmäydilär.

“Babam, annemsiz **hiç** iş yapmıyor.”

3.3.13.3.2. İsimlerin pekiştirilmesi

Kelime, önüne geldiği isimlerin karşıladığı varlığın yokluğunu kuvvetli bir biçimde bildirmek için kullanılmıştır. Bu varlıkların yokluğu *heç* kelimesi kullanılmadan da bildirilebilirdi. Burada *heç* kelimesi *yokluk* anlamını kuvvetlendirmektedir.

- *Ятимлик айб эмас, инсон учун фазлу камол лозим, кулиб турган бахт ҳоҷат, наслу насабнинг ҳеч аҳамияти йўқ.* (MÇ, 27)

Yätimlik äyb emäs, insân için fäzlu kāmâl lâzim, kulib turgän bāxt hācät, nāslu nāsābning **heç** āhāmiyāti yok.

“Yetim olmak ayıp değil, insana olgunluk ve bilgelik gerek, gülünecek mutluluk gerek, soy ve asaletin **hiç** önemi yok.”

- *Тошкентга борганларимда ҳеч имкон топилмаган.* (§,37)

Taşkentgä bârgänlärimdä **heç** imkân tâpilmägän.

“Taşkent’e gittiğimde **hiç** imkân bulunmuyordu (yoktu).”

3.3.14. kām

3.3.14.1. Yapısı

Farsça kökenli bu kelime (کام) geldiği dilde “eksik, az, kıt, sınırlı” anlamlarını taşımaktadır. Bünyesinde çok sayıda Fars kökenli kelime barındıran Özbek Türkçesinde de bu kelime “az, eksik” anlamlarına gelmekte ve çokça kullanılmaktadır.

3.3.14.2. Kullanım özellikleri

İsimlerin ve fiillerin önüne gelerek miktar zarfı olarak kullanılır.

3.3.14.3. İşlevleri

Bu kelime, Özbek Türkçesinde anlamı itibarı ile miktar bildiren bir zarf niteliğindedir. Önüne geldiği ismi miktar bakımından azalma yönünde derecelendirir. Fiillerin önünde kullanıldığında ise yine söz konusu fiilin az ya da eksik olarak gerçekleştirildiğini ifade eder. Her iki durumda da negatif yönde bir derecelendirme sağlamış olur.

Örnekler

Pul “para” isminin önüne gelen *kām* “az” zarfı ismin belirttiği söz konusu nesnenin miktarının azlığını ifade etmektedir.

- *Кам пулми шу, қизим.* (OUS, 40)

Kām pulmi şu, kızım.

“Az para mı bu, kızım?”

Normal şartlarda *käm* kelimesi fiillerin önünde kullanıldığında o fiilin az, nadir, eksik yapıldığını ifade eder. Örn: *Az koştum. Az konuştum.* Ancak bu örnekte, *bulunmak* fiili anlamı itibarı ile bir varlığın mevcudiyetini ifade ettiği için *az* zarfı cümlelerin nesnesi durumunda olan “*onu tanımayan insan*” ismini miktar bakımından açıklamış ve yine bir miktar zarfı gibi görev yapmıştır.

• *Афтидан, бу ерда уни танимайдиған одам **кәм** топилади.* (§,29)

Äftidän, bu yerdä uni tänimäydigän ädäm **käm** tâpilädi.

“Görünüşe göre, burada onu tanımayan insan **az** bulunuyor.”

3.3.15. kop

3.3.15.1. Yapısı

Eski Türkçeden beri kullanılmakta olan ve *çok, fazla, hep* anlamlarına gelen bir kelimedir. Eski Türkçedeki *kopan* zarf fiilinin de aynı kökten geldiğini savunan Gabain, kelimenin Eski Türkçedeki durumu hakkında şunları söyler:

“*kop* (*ko-d-* “koymak” kuvvetlendirme fiilinin kökü **ko-* ‘tan) ‘bütün, her.’

ol sabıg aşidip, on ok bağlări boduni kop kälti yükünti ‘o sözü işitince, on ok beyleri ve milleti hep(si beraber) geldi ve hürmet etti (boyun eğdi)’ ” (Gabain, 2007: 97).

Eski Uygur Türkçesinde bu kelime *köp* şeklinde karşımıza çıkar ve miktar zarfı olarak *çok* anlamına gelecek şekilde kullanılır (Eraslan, 2012: 237).

Necmettin Hacıeminoğlu *Karahanlı Türkçesi Grameri* adlı eserinde bu kelimenin Karahanlı Türkçesinde *köp* biçiminde kullanıldığını ve *çok* anlamına geldiğini söyler ve şu örnekleri verir: “bu beglik işinge takı *köp* kılın”, “er at *köp* kalın tut sevindursene” (Hacıeminoğlu, 2008: 69).

3.3.15.2. Kullanım özellikleri

Eski Türkçeden bu yana kullanılagelen *kop*, azlık çokluk bildiren bir zarf olarak kullanılmakta ve *çok* anlamına gelmektedir. Fiillerin veya isimlerin önüne gelebilir. Bu kelimenin Türkiye Türkçesinde kullanımına rastlanmaz.

3.3.15.3. İşlevleri

Bu kelimenin anlamı bizzat çokluk, fazlalık ifade ettiğinden cümlede önüne geldiği kavramı pozitif yönde derecelendirir.

3.3.15.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi

Fiillerin önüne gelerek miktar zarfı görevinde kullanılan *kop*, bu fiilleri miktar bakımından nitelendirerek anlamlarını derecelendirmiştir.

• *Келгучи кўн тутулиб туси ўнгган гилам устидан юриб бориб, қўрбоши қаршисиға тавозиъ билан ўлтурди.* (OK, 34)

Kelguçi **kop** tutulib tusi onggān gilām üstidān yurib bārib, qorbāši qarşisiğā tāvāzi’ bilān olturdi.

Gelen kişi, **çok** kullanılmaktan rengi ağaran halı üzerinde yürüyerek körbaşının karşısına yavaşça oturdu.

• *кўн бўлмаса озроқ улар-нинг таъсири бунда ҳам бор эди.* (OK, 40)

Kop bolmasā āzrāq ulār-ning tā’siri bundā hām bār edi.

“**Çok** olmasa da onların etkisi bunda da biraz vardı.”

• *мен ҳам у ерда кўн турмадим.* (RYGS, 9)

Men hām u erdā **kop** turmadim.

“Ben de orada **çok** kalmadım.”

3.3.15.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi

Kelime, bir ismin önüne gelerek o ismin karşıladığı varlığı miktar bakımından derecelendirmiştir.

• *Ҳа, кўн нарса ёзилмай, кўнгилда қолиб кетди.* (Ş,11)

Hā, **kop** nārsā yāzilmāy, köngildā qālīb ketdi.

“Evet, **çok** şey yazılmadan gönülde kaldı.”

3.3.16. nihâyätdä

3.3.16.1. Yapısı

Özbek Türkçesinde kullanılan Arap kökenli (نہایت) kelimelerden biridir. Kelimenin kökü *nihâyät* olsa da bulunma hâli ekiyle kalıplaşmış bir kullanımı vardır. Eksiz hâliyle kelime “*son, sonunda*” anlamlarına gelirken; bulunma hâli ekiyle kalıplaşmış biçimi “*son derece, çok fazla*” gibi daha farklı anlamlarla kullanılmaktadır. Bu kelime Türkiye Türkçesinde de *nihayet* biçiminde karşımıza çıkar. Özbek Türkçesindeki ünlülerde yuvarlaklaşma eğilimi nedeniyle bu kelimenin ikinci hecesindeki *a* sesi yuvarlak telaffuz edilir.

3.3.16.2. Kullanım özellikleri

Cümle içinde çoğunlukla sıfatların önüne gelir ve onların taşıdığı vasfı pozitif yönde derecelendirir. Bazen de fiillerin önüne gelerek fiilin bildirdiği eylemin gerçekleştirildiğini kuvvetli bir anlatımla ifade eder.

3.3.16.3. İşlevleri

Arapçada “*son nokta, sona ermek, sona kadar*” anlamlarına gelir. Özbek Türkçesinde de yine bu anlamlarla örtüşecek biçimde, “*son derece, çok fazla*” anlamlarında bir zarf olarak kullanılmaktadır. Bu kelime, Türkiye Türkçesinde isim olarak “*son*” anlamında; bir zarf olarak da “*sonunda*” anlamında kullanılır. Ancak bu lehçede Özbek Türkçesindeki gibi sıfatların önünde bir derecelendirme unsuru işlevindeki kullanımına rastlanmaz.

3.3.16.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi

Kelimenin anlamı, doğal bir pekiştirme unsuru olarak kullanılmasına oldukça elverişlidir. Bu örnekte de bir fiilin önüne gelerek o fiilin kuvvetli bir biçimde gerçekleştiğini ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Қизнинг ранги ўчиб, **ниҳоятда** қўрқиб кетди.* (RYGS, 98)

Қизning rāngi oʻchib, **niḥāyātdā** qorqib ketdi.

“Kızın rengi solmuş, **son derece** korkmuştu.”

3.3.16.3.2. Sıfatların derecelendirilmesi

Kelime, sıfatların önüne gelerek onların bildirdiği niteliği artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Бир неча ойлар **ниҳоятда** руҳсиз, кайфсиз ва дарсига ҳам ҳавсаласиз давом этиб юрди.*

Bir neçā āylār **niḥāyātdā** ruhsiz, kāyfsiz vā dārsigā hām hāvsālāsiz dāvām etib yurdi.

Birkaç aydır **son derece** ruhsuz, keyifsiz ve derslerine de isteksiz devam ediyordu. (MÇ,38)

- *Унинг бу жонбозлиги бошқа тўғриларда бирар амалий натижага эришмаса ҳам, фақат бир важида **ниҳоятда** яхши самара берди.* (MÇ, 40)

Uning bu cānbāzliği başqa toğrilārdā birār āmāliy nāticāgā erişmāsā hām, fāḳāt bir vācidā **niḥāyātdā** yāxşı sāmārā berdi.

“Onun bu cana yakınlığı başka konularda somut bir sonuç vermese de, sadece bir konuda **çok** iyi sonuç verdi.”

- ***Ниҳоятда** жиддий, оғир-босиқ, қадрини билади.* (§,157)

Niḥāyātdā ciddiyy, āğır-bāsıq, ḳādrini bilādi.

“**Son derece** ciddi, ağır başlı, kıymetini biliyor.”

3.3.17. öz

3.3.17.1. Yapısı

öz, Eski Türkçeden beri *kāntü* ile birlikte kullanılan ve tarihî Türk lehçelerinde de kullanılmaya devam edip günümüze kadar gelen bir dönüşlülük zamiridir. Eski Türkçe ve diğer tarihî lehçelerde her iki dönüşlülük zamiri de (öz ve *kāntü*) kullanılmıştır. Ancak çağdaş Türk lehçelerinde bu zamirlerden biri tercih edilip ya tek başına ya da diğerine

kıyasla biri çok daha yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu noktada Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin seçimleri farklı olmuştur. Özbek Türkçesinde dönüşlülük zamiri olarak *öz* kullanılırken Türkiye Türkçesinde *kendi* dönüşlülük zamiri tercih edilmiştir. Kelimenin yapısı değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Köktürkçede (Gabain, 2007: 73), Eski Uygur Türkçesinde (Eraslan, 2012: 256), Karahanlı Türkçesinde (Hacıeminoğlu, 2008: 45) ve Çağatay Türkçesinde (Eckmann, 1988: 85) “öz” şeklinde karşımıza çıkan kelime, Muharrem Ergin’e göre, “*asıl şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip, onların mânâ bakımından daha kuvvetlileri, katmerlileri olan şahıs zamirleridir*” (Ergin, 2013: 272).

A. V. Gabain *Eski Türkçenin Grameri* adlı eserinde bu zamir hakkında şunları söylemiştir:

“*Ekseriya ‘bizzat’ olarak tercüme edilen öz ve kântü dönüşlü kelimeleri, cümlelerin esas şahsına bağlanırlar. Bunlar, isim veya sıfat olurlar.*

1. *öz ‘bizzat, kendi, mahiyet, şahıs, hayat (n ağzında da:) vücut’*

özüüm amtı açınur mән ‘kendim, şimdi, itiraf ediyorum’

2. *kântü ‘kendi, bizzat, şahıs, bu’*

öz kântünkä inanğıl ‘kendi kendine güven’ yani ‘kendine güven’” (Gabain, 2007: 73-74).

3.3.17.2. Kullanım özellikleri

Türkiye Türkçesindeki *kendi* dönüşlülük zamiriyle eşdeğerdedir. *Öz* dönüşlülük zamiri şahıs zamirlerinin yerini alarak kullanılan bir dönüşlülük zamiridir. Bu dönüşlülük zamiri bir pekiştirme unsuru olarak kullanıldığında ise şahıs zamirinden sonra kullanılır ve söz konusu şahsın iyelik ekiyle çekimlenir.

3.3.17.3. İşlevleri

Bu zamiri pekiştirme unsuru olarak değerlendirmemizin nedeni, zamirin şahıs zamiriyle bir arada kullanılmış olmasıdır. Taradığımız eserlerde çokça rastladığımız bu örneklerde zamirin kullanımı genellikle *şahıs zamiri + oz (dönüşlülük zamiri)* şeklindedir. Aynı işleve sahip iki unsurun arka arkaya kullanılması bu unsurlardan birinin pekiştirme işlevinde kullanıldığını göstermektedir.

Ahat Üstüner, aynı işleve sahip birden fazla ögenin aynı anda bir dil birliğinde bulunmasının amacının ilgili kavramın pekiştirilmesi olduğunu savunmaktadır. Yazar, eş veya yakın anlamlı kelimelerden oluşan tekrar gruplarının da cümlede anlatılmak istenen düşüncenin kuvvetlendirdiğini söyler. Ona göre, bu hâlde bir kelime bünyesinde aynı görevi yapan iki ekin varlığı da genellikle ekin işlevini pekiştirmek amacının bir sonucudur. Bu bakış açısı göz önünde tutulduğunda iyelik eklerinin her şahıs için farklı olduğu ve bu şahısları belirttiği düşünülürse iyelik ekleriyle birlikte kullanılan şahıs zamirlerinin görevi artık pekiştirmedir (Üstüner, 2003: 167-168).

Örnekler

Yalnızca şahıs zamiri kullanılarak sağlanabilecek olan anlam, dönüşlülük zahirinin de katılımıyla pekiştirilmiştir.

- *Мен ўзим сизни жуда дўст тутаман-да!* (MÇ, 7)

Men **özim** sizni cudâ dost tutâmân-dâ!

“Ben **kendim** sizi çok dostça (yakın) görüyorum!”

- *Мен ўзимнинг бу мактубимни кўз ёшларим билан ёзаман.* (OK, 89)

Men **özimning** bu maktubimni köz yaşlarım bilân yâzâmân.

“Ben **kendimin** bu mektubunu gözyaşlarım ile yazıyorum.”

- *Мен ўзим Саодатжонни пишиқлаб юбораман.* (OUS, 63)

Men **özim** Sââdâtçânî pışıklâb yubârâmân.

“Ben **kendim** Saadetcan’ı ayarlayıp gönderirim.”

- *Сен ўзинг биласанки, мен ичкарида ётолмайман.* (KvK, 174)

Sen **özing** biläsânki, men içkâridâ yâtâlmäymân.

“Sen **kendin** biliyorsun ki ben içeride yatamıyorum.”

- *Биз ўзимиз оч-ялангоч ўта берамиз.* (KvK, 236)

Biz **özimiz** aç-yälängâç otâ berämiz.

“Biz **kendimiz** aç çıplak geçinip gidiyoruz.”

3.3.18. täläy

3.3.18.1. Yapısı

Kelime Moğolca kökenlidir. Moğolcada “*deniz, büyük nehir*” ve “*çok, fazla*”¹² anlamlarına gelirken günümüz Özbekçesinde “*çok, fazla*” anlamlarıyla kullanılır. Günümüzde farklı lehçelerde “*çok, büyük, fazla*” anlamlarında kullanılan täläy kelimesinin kullanımına Türkiye Türkçesinde rastlanmaz.

3.3.18.2. Kullanım özellikleri

Özbek Türkçesinde *çok, çok fazla, bir sürü, birçok* anlamlarında kullanılan zarf işlevli bir kelimedir. İsim veya fiillerle birlikte kullanılabilir. Hüseyin Yıldırım, *Özbek Türkçesi* adlı gramer çalışmasında kelimeye miktar zarfları arasında yer vermiştir (Yıldırım, 2012: 134).

3.3.18.3. İşlevleri

Önüne geldikleri ismin miktarca fazlalığını; fiilin ise uygulandığındaki yoğunluğu ifade eder.

3.3.18.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi

Anlamı itibarıyla miktar bildiren bir kelime olan *täläy* önüne geldiği fiili miktar bakımından çoğalma yönünde derecelendirmiştir.

• ***Täläy*** гапуришиб ўлтургандан кейин, китобни олиб қайтдим. (MÇ,118)

Täläy gäpurişib olurgändän keyin, kitâbni âlib kaytdim.

“**Çok fazla** konuşup oturduktan sonra, kitabımı alıp döndüm.”

¹² bkz. TDK Kişi Adları Sözlüğü

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_kisiadlari&arama=anlami&uid=8098&guid=TDK.GTS.56f8d511cc4237.20607488

3.3.18.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi

Kelime isimlerin önüne gelerek onların karşıladığı varlığın miktarının fazlalığını bildirmek için kullanılmıştır.

• *Қанча кутубхоналарда ўтирдим, қомусларни варақладим, **талай** илмий китобларни титкиладим, бадиий асарларни ўқидим.* (RYGS, 7)

Қанча кутубхоналарда отирдим, қамусларни варақладим, **талай** илмий китобларни титкиладим, бадиий асарларни оқидим.

“Ne kütüphanelerde oturdum, sözlükler dizdim, **bir sürü** bilim kitabı didikledim, ebedî eserler okudum.”

• *Ҳали ёшсизлар, **талай** суҳбатларни, **талай** базмларни, **талай** тўй-томошаларни кўрасизлар.* (KvK, 52)

Hali yaşsizlər, **täläy** suhbätlärni, **täläy** bāzmlärni, **täläy** toy-tāmāşälärni köräsizlər.

“Daha gençsiniz, **çok** sohbetler, **çok** muhabbetler, **çok** düğünler göreceksiniz.”

• *Фарҳод ёқимли хаёлар оғушида **талай** вақт сархуш ётди.* (Ş,36)

Färhād yaqımlı xäyällär āğuşidä **täläy** väkt sārhuş yâtdi.

“Ferhat hoş hayaller içinde **çok** vakit sarhoş yattı.”

3.3.19. tümamän

3.3.19.1. Yapısı

Arapça *tam, tamam* (تمام) “bütün, tam, eksiksiz” kelimesinin Özbek Türkçesindeki zarflaşmış hâlidir.

3.3.19.2. Kullanım özellikleri

Cümle içinde fiillerden, isimlerden ve sıfatlardan önce gelerek onları derecelendirecek şekilde kullanılır.

3.3.19.3. İşlevleri

Bu kelime, taşıdığı anlam itibarı ile bir zarf olarak kullanılmaya elverişlidir. Sıfatların önüne gelip onları çoğalma yönünde derecelendirir. Ayrıca fiillerin önüne gelerek bizzat durum zarfı olarak da kullanılabilir. İsim cümlelerinde ise genellikle yüklem durumundaki ismin önüne gelir ve ismin taşıdığı vasfı pekiştirir.

3.3.19.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi

Kelime, fiillerin önüne gelerek o fiilin *tam*, *eksiksiz* şekilde gerçekleştirildiğini ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Сафар бўзчи кинани **тамоман** кўнглидан ювиб ташлаган эди.* (MÇ, 49)

Sâfâr bozçı kinâni **tāmāmān** kõnglidān yuvib tashlāgān edi.

“Dokumacı Sefer kin gütmeyi **tamamen** gönlünden atmıştı.”

- *Бу ривоятларни бир марта ўқиб улгурасиз, кейинги ўқишда шу ривоят бошқачароқ тус олади ё **тамоман** ўзгариб, янги бўлиб қолади.* (RYGS,149)

Bu rivâyâtlârni bir mârta okıb ulguräsiz, keyingi okışdâ şu rivâyât bâşka çârâk tus âlâdi yâ **tāmāmān** özgärib, yāngi bolib qâlâdi.

“Bu hadisleri bir kere okuyabilirsiniz, sonraki okuyuşunuzda bu hadisler bambaşka renk alıyor veya **tamamen** değişip yenileniyor.”

3.3.19.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi

Kelime, nitelik bildiren bir ismin üzerine gelerek o ismin bildirdiği niteliği artırma yönünde derecelendirmiştir.

- *Лекин мактубингизнинг бир ўрнига нима маъно бериш учун **тамоман** оғиз қолдим.* (OK, 96)

Lekin maktubingizning bir ornigā nimā mā'nâ beriş üçün **tāmāmān** âciz qâldim.

“Ama mektubunuzun bir yerine ne anlam vereceğim konusunda **tamamen** acizim.”

3.3.19.3.3. Sıfatların derecelendirilmesi

Sıfatların önüne gelen *tāmāmān* kelimesi, bu sıfatların bildirdiği niteliği üst seviyede bir derecelendirmeye tâbi tutmuştur.

• *Юқори табақа оилаларга кириб қарасақ, мунда **тамоман** бошқача манзара кўрамыз.* (MÇ, 8)

Yukarı tabâqâ âilâlärgä kirib qaräsäk, mundä **tāmāmān** başqa çä mänzärä körämiz.

“Üst tabakadan ailelere bakarsak, burada **tamamen** bambaşka bir manzara görürüz.”

• *Отабек мажлиска **тамоман** янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетди.* (OK,8)

Ātābek mäcliskä **tāmāmān** yāngi vā eşitilmāgān fikrlärni sözlāb ketdi.

“Atabek toplantıda **tamamen** yeni ve duyulmamış fikirlerden söz etti.”

3.2.20. tāmāmilä

3.3.20.1. Yapısı

Kelime köken bakımından *tāmāmān* zarfı ile aynıdır. Arapça *tamam* (تمام) kelimesi ile vasıta hâli ekinin birleşiminden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesinde de *tamamıyla* şeklinde kullanılır.

3.3.20.2. Kullanım özellikleri

Cümlede isimlerin önüne gelerek onların bildirdiği niteliği pekiştirecek şekilde kullanılır.

3.3.20.3. İşlevleri

İşlev bakımından *tāmāmān* zarfına çok yakındır. Ancak *tāmāmilä* zarfı çoğunlukla isimlerle birlikte kullanılır. İsimlerin önüne gelerek onların anlamlarını pekiştirir, taşıdıkları vasfın derecesini artırır.

Örnekler

Kelime, nitelik bildiren isimlerin üzerine gelerek o isimlerin bildirdiği niteliği artırma yönünde derecelendirmiştir.

• *Қовун қовундан ранг олганидан **тамомила** бехабар Султон Гулсанамга чўчиб қарайди.* (OUS, 153)

Қавун қавундән рāнг ālgānidān **tāmāmilā** bexābār Sultān Gulsānāmgā çoçib qarāydi.

“Kavunun kavundan renk aldığından¹³ **tamamiyla** habersiz Sultan Gulsanam’a ürkerek baktı.”

• *Ҳаёт қонуниятлари **тамомила** бошқа.* (OUS, 215)

Hāyāt qānuniyātlāri **tāmāmilā** başqa .

“Hayat kanunları **tamamiyla** başkadır.”

• *Шу зиёратга одамлар билан бирга кирган бўлсам-да, лекин ичимда уларга **тамомила** ёт бўлиб қолганимдан қўрқдим ҳам.* (RYGS, 64)

Şu ziyāratgā ādāmlār bilān birgā kirgān bolsām-da, lekin içimdā ulārgā **tāmāmilā** yāt bolib qālgānimdān qorqdim hām.

“Bu ziyarete insanlarla beraber gitmiş olsam da içimde onlara **tamamen** yabancı gibi kaldığımdan korktum da.”

3.3.21. unça

3.3.21.1. Yapısı

Eski Türkçedeki *ança* / *munça* kelimelerinin muadilidir. Ancak *unça* Özbek Türkçesinde ortaya çıkmış ve oluşum bakımından bu kelimelere göre daha yenidir. Özbek Türkçesindeki *u* işaret zamiri ile *-ça* eşitlik ekinin birleşiminden meydana gelmiştir.

¹³ Özbek Türkçesinde “Kavun kavundan renk alır.” sözü, Türkiye Türkçesinde kullanılan “Üzüm üzüme baka baka kararır.” atasözüyle aynı anlamı taşımaktadır.

3.3.21.2. Kullanım özellikleri

İsimlerin önüne gelerek onların derecesini arttıran miktar zarfları olarak kullanıldıkları gibi, doğrudan fiillerin önüne gelerek zarf işlevinde de kullanılabilirler.

3.3.21.3. İşlevleri

İşlev olarak *ança* ve *munça* kelimelerine yakınlık gösterse de onlardan ayrılan en önemli özelliği bu kelimenin genellikle olumsuz cümlelerde kullanılmasıdır. *unça* kelimesi Türkiye Türkçesine “*o kadar, çok, fazla*” şeklinde aktarılabilir. Türkiye Türkçesinde “*o kadar ... değil*” kalıbı gibi bir kullanımı vardır. Bu yönüyle kelime, karşılaştırma yapmak yoluyla olumsuz yargı cümlelerinde kullanılarak söz konusu edilen özelliğin azlığını ya da yokluğunu bildirir.

3.3.21.3.1. Fiillerin derecelendirilmesi

Anlamı itibarıyla miktar bildiren bir kelime olan *unçä* olumsuz yargı bildiren cümlelerde fiillerden önce kullanılmış ve önüne geldiği bu fiillerin *az bir oranda* gerçekleştiğini bildirmiştir.

• *Маҳдум томонидан Раънонинг терғалиши Нигор ойимни **унча** машғул этмади.* (MÇ,2)

Māxdum tāmānidān Rā’nāning tergāliši Nigār āyimni **unçä** māşğul etmādi.

“Mahdum tarafından Rana’nın sorgulanışı Nigar Hanım’ı **o kadar** ilgilendirmedir.”

• *Қўрққанимдан фойда йўқлигини билиб туриб, юрагимда сал-пал ваҳима бўлса-да, **унча** қўрқмаяпман лекин.* (RYGS, 48)

Qorqқанımdān fāydā yoqlıgını bilib turib, yurāgımdā sāl-pāl vāhimā bolsä-dä, **unçä** qorqmāyāpmān lekin.

“Korkmamın bir faydası olmadığını biliyorken, kalbimde birazcık endişe olsa da, **o kadar** korkmuyorum ama.”

3.3.21.3.2. İsimlerin derecelendirilmesi

Kelime, yine olumsuz yargı bildiren isim cümlelerinde bu kez nitelik bildiren isimlerin önüne gelmiş ve bu niteliklerin azlığını ifade etmek için kullanılmıştır.

- *Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмаслиқни **унча** кераги йўқ.* (OK, 4)

Xâtingä muvâfıķ bolış vâ bolmäslikni **unça** kerägi yok.

“Kadına layık olup ve olmaması **pek** şart değil.”

- *Автобусда одам **унча** кўп эмас.* (OUS, 9)

Avtobüsdä âdâm **unça** kop emäs.

“Otobüste insanlar **o kadar** çok değil.”

3.4. Kelime Gruplarıyla Yapılan Pekiştirme ve Derecelendirmeler

Karahan, kelime grubu için, “*bir varlığı, bir kavramı, bir niteliği, bir durumu, bir hareketi karşılamak veya belirtmek, pekiştirmek ve nitelemek üzere, belirli kurallar içinde yan yana dizilmiş kelimelerden oluşan yargısız dil birimi*” tanımını yapar. Karahan, kelime gruplarının işlevlerini iki başlık altında açıklar. Bunlardan ilki, “*tek kelime ile karşılanamayan varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri karşılaması*” ikincisi ve konumuzla ilgili olanı ise “*varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketleri, anlamlarını genişleterek, belirterek, niteleyerek, pekiştirerek karşılaması*” biçimindedir (Karahan, 2005: 39).

Karahan’ın, kelime gruplarının işlevleri hakkında yaptığı açıklamalardan da anlaşılacağı gibi kelime grupları başlı başına birer pekiştirme unsuru olabilmektedir. Kelime grupları ile yapılan pekiştirmelerde söz konusu kelime grubu, nitelediği sıfatın veya zarfın önüne gelerek onları azlık-çokluk bakımından derecelendirir. Ancak bu tür yapılar bazen anlam itibarı ile kendi başlarına da bir abartma, çokluk, derecelendirme anlamı taşıyarak birer pekiştirme unsuru sayılabilirler.

3.4.1. Tekrar gruplarıyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmeler

Leyla Karahan, *Türkçede Söz Dizimi* adlı eserinde tekrar grubu için “*Bir nesneyi, bir niteliği, bir hareketi karşılamak üzere eş görevli iki kelimenin meydana getirdiği kelime grubu*” tanımını yapmaktadır (Karahan, 2005: 60).

Tekrar grupları; anlamca aynı, yakın anlamlı, zıt anlamlı veya biri anlamsız biri anlamlı kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulabilir. Özbek Türkçesinde bu türden yapılar oluşturulurken iki kelimenin arasına kısa çizgi konulmaktadır.

3.4.1.1. Aynen tekrar grubu

Bir kelimenin olduğu gibi tekrarlanmasıyla oluşan tekrar grubudur. Bu tür tekrar grupları bazen bir sıfatı ya da zarfı derecelendirirken, bazen de çokluk, abartma, büyüklük gibi anlamlar kazanarak birer pekiştirilmiş yeni isimler türetebilirler. Aynı kelimelerin

tekrarıyla oluşan bu tür kelime grupları cümle içinde pekiştirdikleri kelimenin türüne göre sıfat veya zarf işlevinde kullanılabilirler.

3.4.1.1.1. Sıfat işlevli aynen tekrar grubu

Sıfat işlevli aynen tekrar grupları önüne geldikleri ismin niteliğini normal sıfatlara göre daha kuvvetli bir biçimde ifade ederler.

Aşağıdaki örnekte “yara izi” isim tamlamasının önüne gelen *türlü türlü* tekrar grubu, önüne geldiği ismin karşıladığı varlığın çokluğunu ve çeşitliliğini ifade etmiştir.

• *Бу кунда бўлса тўрт йил бурунги ҳусли, етти йиллик туси, **турлик-турлик** ямоғи билан саккизинчи қиш маҳдум поччасига содиқона хизмат қилиши учун бўғжома ичида ўзига қуч йиғиб ётадир.* (МÇ, 6)

Bu kündä bolsä tort yıl burunğı ğuslı, yetti yillik tusi, **türlik-türlik** yämäğı bilän säkkizinci kış mäxdum pāççasigä sādıķānā xizmät kılış üçün boğcāmā içidä özigä kuç yigib yâtadır.

“Bugün ise dört yıl önceki gibi kederli, yedi yıllık (soluk) hâli, **türlü türlü** yara izi ile sekizinci kış Mahdum eniştesine sadık bir şekilde hizmet etmek için boğmaca hastalığı içinde güç toplamaya çalışarak yatıyordu.”

Türban isminin önüne gelerek bu ismin karşıladığı nesnenin çokluğunu ifade etmiştir.

• *Кўчада **дуркум-дуркум** салла ўраган халқ масжидларга қараб оқар, ул эрса жумъани унутиб алақаёққа чонар эди.* (МÇ, 106)

Köçädä **durkum-durkum** sällä oräġän xälķ mäscidlärgä qaräb âqar, ul ersä cum’äni unutib älläķâyâķķä çäpär edi.

“Sokakta **kat kat** türban sarmış halk camilere bakarak akıyor (yürüyor), o ise cumayı unutup bir yerlere koşturuyordu.”

Çil çil tekrar grubu, *para* isminin önüne gelerek bu nesnenin bir özelliğini (parlaklık) kuvvetli bir biçimde ifade etmiştir.

• *Кишиларни жўнатиб хотиржамъ бўлгач, **жсарақ-жсарақ** ақча билан ичкарига кириб кетар, ичкарида бу кунги "даромад"ни санаб, бир пулни беш пулдан, тангани чақадан ажратиб, "ҳе, гап билгунча иш бил, бачча талоқ", деб ўзича кулар эди. (МҚ,77)*

Kişilärni conätib xâtircäm’ bolgäç, **cäräk-cäräk** äqçä bilän içkärigä kirib ketär, içkäridä bu küngi "därämäd"ni sänäb, bir pulni beş puldän, tängäni çäkädän äcrätib, "he, gäp bilgunçä iş bil, bächçä täläk", deb öziçä kulär edi.

“İnsanları gönderip rahatlayınca, **çil çil** para ile içeriye girer, içeride bugünkü “kazancı” sayıp, bir parayı beş paradan, sikkeyi bozuklardan ayırıp, “aha, laf bilene kadar iş bil (konuşmak yerine çalış), huysuz çocuk” diyerek kendince gülüyordu.”

Bu örnekte de *yanak* isminin önüne gelerek sıfat görevinde kullanılan *ışıl ışıl* tekrar grubu nitelediği ismin bir özelliğini kuvvetli bir şekilde ifade etmiştir.

• *Ул чиқиб кеткач, қандай ваъда берганимни ўйлаб кўриб, ваъда қуни келса тўқуй олмадим дерман, деган сўзни кўнглимдан ўтқуздим, лекин қизнинг гуноҳсиз ўйнаб турган қора кўзлари, қизил олмадек **тарам-тарам** юзлари ҳамон кўз ўнгимда кўриниб турар эдилар ва “манинг учун тўқиб беролмайсизми?” сўзи қулоқ остимда такрор айтилгандек бўлар эдилар. (ОК, 105)*

Ul çıkıp ketkäç, қandäy vä’dä bergänimni oyläb körib, vä’dä küni kelsä toқuy älmädim dermän, degän sözni könglimdän otқuzdim, lekin қizning gunähsiz oynäb turğän қärä közläri, қizil älmädek **täräm-täräm** yüzläri hāmān köz ongimdä körinib turär edilär vä “mäning üçün toқıb berälmäysizmi?” sözi қuläқ ästimdä täkrär äytilgändek bolär edilär.

“O çıkıp gittikten sonra, nasıl söz verdiğimi düşünüp, sözü yerine getirme günü geldiğinde örgüyü yapamadım derim, diye cevap vermeyi içimden geçirdim, fakat kızın günahsız bakan kara gözleri, kızıl elma gibi **ışıl ışıl** yanakları hemen gözlerimin önüme geliyordu ve “benim için örgü yapar mısın” sözü kulaklarımda çınlıyor gibiydi.”

Soyut bir kavram olan *iyilik* isminin önüne gelen *büyük büyük* tekrar grubu nitelediği kavramın özelliğini pekiştirmiştir.

• *Қўлма-қўл юриб чарчаган машишоқ ҳам бўшаб, Отабекдан **катта-катта** эҳсонлар кўргани учун, вақтнинг кечлигига ҳам эътибор қилмай кирган эди. (ОК,117)*

Qolmā-qol yurib çärçägän mäşşâk hām boşâb, Âtäbekdän **kättä-kättä** ehsānlär körgäni üçün, vâqtning keçligigä hām e'tibâr kılmây kirgän edi.

“Elden ele yürüyüp yorulan müzisyen de güçsüzleşip, Atabek'ten **büyük büyük** iyilikler gördüğü için, vaktin geç olduğunu da dikkate almıyordu.”

Çukur çukur tekrar grubu, *göletler* isminin önüne gelerek onun hem çokluğunu hem de bir niteliğini tekrar gruplarının temel işlevlerinden olan kuvvetlendirme işleviyle ifade etmiştir.

• *Майдонга ёзда нимадир экилган, **чукур-чукур** жўяклар тортилган ва ер ёмғур билан ивиб, бўкиб оёқ қўтариб босишга имкон бермас, ҳар бир оёқ узганда уч чорак лой баробар қўтарилир эди.* (OK, 134)

Mäydângä yâzdä nimädür ekilgän, **çuķur-çuķur** coyäklär târtilgän vâ er yâmğur bilân ivib, bokib âyâķ kotärib bâsişgä imkân bermäs, hâr bir âyâķ uzgändä uç çäräk lây bärâbâr kotärilür edi.

“Yazın tarlaya bir şeyler dikilmiş, **çukur çukur** göletler yapılmış ve yerler yağmurla ıslanıp, batmış ayakları kaldırılmaya imkân vermez, her bir ayak kaldırıldığında üç çeyrek çamur beraber kalkıyordu.”

Örgü örgü tekrar grubu *saçlar* isminin önüne gelerek bu ismin karşıladığı varlığın biçimsel özelliğini ifade etmiştir.

• *Иккинчи ойлардан бошлаб Хушрўй кундашини бўғиб уриш одадини чиқарадир ва **ўрим-ўрим** кундаш сочини алафдек юлиб олишдан ҳам тортинмайдир.* (OK, 197)

İkkinçi aylärdän başläb Xuşroy kündäşini boğıb uriş âdätini çıkarädür vâ **orim-orim** kündäş saçını âläfdek yulib âlişdän hām târtinmäydür.

“İkinci aydan itibaren Huşroy kumasını boğarak vurma âdeti çıkardı ve kumanın **örgü örgü** saçlarını yolmaktan da çekinmiyordu.”

Limuzin isminin önüne gelen *sıra sıra* tekrar grubu bu varlığın sayıca çokluğunu ifade etmiştir.

• *Автобус бир жойдан ўтиб кетаётган эди, йўлнинг икки чеккасида **қатор-қатор** ҳар хил лимузинлар, узун қисқароқ, оқ, қора, русуми ҳам турлича.* (OUS, 9)

Avtobüs bir cāydān otib ketāyātğān edi, yolning ikki çekkāsida **qatar-qatar** hār xil limuzinlār, uzun qıskarāq, āq, qārā, rusumi hām türliçā.

“Otobüs bir yerden geçiyordu, yolun iki tarafında **sıra sıra** her çeşit limuzin, uzun kısa, beyaz siyah, modelleri de farklı farklı.”

Kova kova tekrar grubu, *atık* isminin önüne gelmiş ve bu ismin karşıladığı varlığın hem miktarca çokluğunu abartılı bir ifade ile belirtmek için kullanılmıştır.

• *Ҳар куни челақ-челақ сарқит олиб келаман, талашиб-тортишиб ейди булар.*
(RYGS,23)

Hār küni **çeläk-çeläk** sarkıt ālib kelāmān, tälāşib-tārtişib yeydi bulār.

“Her gün **kova kova** atık getiriyorum, kapışa kapışa yiyiyor bunlar.”

Uzak uzak tekrar grubu ile *iller* isminin bir niteliği (uzaklığı) kuvvetli bir şekilde ifade edilmiştir.

• *Ҳозир ҳам бор-йўғи Жиззахга кетяпман-у, хаёлимда юртимизнинг узоқ-узоқ пучмоқларида саёҳатда юргандекман.* (RYGS, 31)

Hāzir hām bār-yoğı Cizzāxgā ketyāpmān-u, xāyālimdā yurtimizning **uzāq-uzāq** puçmāqlāridā sāyāhātdā yurgāndekmān.

“Şimdilik sadece Cizzak’a gidiyorum da, hayalimde yurdumuzun **uzak uzak** illerinde seyahat ediyor gibiyim.”

Toz isminin önüne gelen *kervan kervan* tekrar grubu önüne geldiği bu ismin sıfatı olarak kullanılmış ve onun miktar bakımından fazlalığını ifade etmiştir.

• *Аммо бу яқин ўртада одам ўтмаган, бир энлик чанг босгандек, орқамда булутдек карвон-карвон тўзон тургандир, деб қарасам, ўйқ, фақат энгилгина губор ер бағирлаб эргашияпти.* (RYGS, 32)

Ämmā bu yāqın ortādā ādām otmāğān, bir enlik çāng bāsgāndek, ārқāmdā bulutdek **kārvān-kārvān** tozān turgāndir, deb qarāsām, yoq, fāqāt engilginā gubār er bāğırlāb ergāşyāpti.

“Ama buranın yakınından insan geçmemiş, sanki çok geniş bir toz yayılmış, arkamda bulut gibi **kervan kervan** toz duruyordur diye baktım, ama bir şey yoktu, sadece hafif rüzgâr esiyordu.”

Ses kelimesinin sıfatı durumundaki *hafif hafif* tekrar grubu önüne geldiği bu kavramın bir özelliğini pekiştirerek ifade etmek için kullanılmıştır.

• *қулоқ солиб турдим: аввал ўчиқ моторда доимгидек жуда паст чирс-чирс товушларни эшитдим, кейин эса ҳавонинг элас-элас жаранги қулогимга келди.* (RYGS, 33)

kulâk sâlib turdim: ävväl oçık mâtârdä dâimgidek cudä päst çirs-çirs tâvuşlârni eşitdim, keyin esä hävâning **eläs-eläs** cārāngi kulâgimgä keldi.

“Kulak verdim: Önce durmuş motorun her zamanki gibi sessiz tıs tıs diye çıkan sesini duydum, sonra havanın **hafif hafif** sesi kulağıma geldi.”

Yığın yığın tekrar grubu *toz toprak* isimlerinin sıfatı durumundadır ve onların çokluğunu abartılı bir dille ifade etmek için kullanılmıştır.

• *Унда-бунда ҳаёт асари кўринди, одами йўқ ўланзорлар чиқди, буғдойзорнинг ҳосили ўриб олинган, думини силкитиб иккита от юрибди, ҳув узоқда яшил дала, полизга ўхшайди, яна нарироқ борсам, ўт орасида уюм-уюм увада – чангда унниқиб кетган оқ қўйлар шунақа кўриняпти экан, чўпони жуда ҳам баҳайбат тўя минган, худди чош қилиб жун ортилган араванинг тепасида ўтиргандек.* (RYGS, 34)

Undä-bundä häyât äsâri körindi, âdâmi yoқ olānzârlâr çıқdı, buğdâyzârning hâsili orib âlingân, dumini silkitib ikkitä ât yuribdi, huv uzâқdä yâşil dälä, pâlizgä oxşâydi, yänä nârirâқ bârsâm, ot ârâsidä **uyum-uyum** uvädä – çāngdä unnıқıb ketgân âқ қoylâr şunâқâ körinyâpti ekân, çopâni cudä hām bāhāybāt tuyä mingân, xuddi çâş қılıb cun ârtılгān ârāvāning tepäsидä otirgāndek.

“Orada burada yaşam belirtisi gözüküyor, insanların olmadığı tarlalar vardı, buğday tarlalarının hasadı toplanmış, kuyruğunu sallayarak iki at geziyor, ta uzaklarda yeşil yayla, bahçeye benziyor. Biraz daha ileriye gittiğimde yeşillikler arasında **yığın yığın** toz toprak içine bulanmış beyaz koyunlar, çoban da kocaman deveye binmiş, sanki kürk yumağından yapılmış bir araba üzerinde oturuyor gibi görünüyordu.”

Yüksek yüksek tekrar grubu, *binalar* isminin karşıladığı varlığın bir özelliğini pekiştirilmiş bir biçimde ifade etmiştir.

• *Баланд-баланд* ошёнали пайваст иморатлари узоқдан кўриниб турган шаҳарга етиб бордик. (RYGS, 49)

Bäländ-bäländ aşyânâli pâyväst imâratlâri uzâqdân körinib turgân şâhârgâ yetib bârdik.

“**Yüksek yüksek** görkemli binaların uzaktan görüldüğü şehre kadar geldik.”

Farklı farklı tekrar grubu gerek arka arkaya kullanılarak bir tekrar grubu özelliğinden kaynaklı olarak, gerekse bünyesinde taşıdığı anlam itibarıyla önüne gelerek nitelediği devletler kavramının hem sayıca çokluğunu hem de çeşitliliğini ifade etmiştir.

• *Қаранг, бошқа-бошқа* давлат бўлиб кетганимиз билан ҳазратимиз битта-да, дарров қўнғил топишдик, бегоналик йўқ. (RYGS, 74)

Qaräng, **bâşqa -bâşqa** дәvlät bolib ketgänimiz bilän häzrätimiz bittä-dä, dârrâv köngil tâpışdik, begânâlik yok.

“Bakın, **farklı farklı** devletler olmuş olsak da efendimiz bir tanedir, hemen anlaştık, yabancılık falan yok.”

Türkiye Türkçesine *binlerce* ve *milyonlarca* biçiminde aktarılan *ming-ming* ve *milyân-milyân* tekrar grupları önlerine geldiği isimleri sayı bakımından nitelemiş ve abartılı bir ifadeyle bu isimlerin karşıladıkları kavramın çokluğunu ifade etmiştir.

• *Минг-минг* одамлар ишлайди, *минг-минг* гектарлардан олинадиган арпаю буғдой, олмаю узум ҳосиллари уни тайёрлашга кетади, *минг-минг* мошинлар *минг-минг* дўконларга уни ташиб туради, *милён-милён* одамлар юзминглаб ресторану оиҳоналарда, тўй-маросимларда, ҳатто ёлғиз ҳам сабаб-бесабаб шу заҳри қотилни истеъмол қилиб ётади, даромади, соғлиги, баъзан эса оиласидан айрилади. (RYGS,95)

Ming-ming âdâmlâr işlâydi, **ming-ming** gektärlârdân âlinâdigân ârpäyu buğdây, âlmäyu uzum hâsillâri uni täyyârlâşgâ ketâdi, **ming-ming** mâşinlâr **ming-ming** dokânlârgâ uni tâşib turâdi, **milyân-milyân** âdâmlâr yüzminglâb restârânu âşxânâlärdä, toy-

märâsimlârdä, hättâ yâlgız hâm sâbâb-besâbâb şu zâhri kıtılını iste'mâl kılıb yâtâdi, dârâmâdi, sâğlığı, bâ'zân esâ âilâsidân âyirilâdi.

“**Binlerce** insan çalışıyor, **binlerce** hektardan alınan arpa ve buğday, elma ve üzüm meyveleri onları toplamaya giden **binlerce** araba, onları **binlerce** dükkâna taşıyor. **Milyonlarca** insan lokanta ve yemekhanelerde, düğün törenlerinde, hatta sebepli sebepsiz bu zehirli katilleri bir şekilde tüketiyor, gelirlerinden, sağlıklarından bazen ise ailelerinden oluyorlardı.”

Güzel güzel tekrar grubu önüne gelerek nitelediği yerler isminin bir niteliğini pekiştirerek ifade etmek için kullanılmıştır.

• *Буниси ҳам майли, лекин мен юртимизнинг чиройли-чиройли жойларини бошқа мамлакатга, яна бизга тескари бўлган Гулистонга ёпиштиришга тамомила қаршиман.* (RYGS, 115)

Bunisi hâm mâyli, lekin men yurtimizning **çirâyli-çirâyli** câylârinini başka mâmlâkâtğâ, yânâ bizğâ teskâri bolğân Ğulistângâ yâpıştirişğâ tāmāmilâ qarşimân.

“Bu da tamam da, yurdumun **güzel güzel** yerlerinin başka memleketler ile, bir de bizimle ters düşmüş Ğülistan ile birleştirilmesine tamamen karşıyım.”

Sayfa sayfa tekrar grubu *incelemeler* isminin çokluğunu bildirmek için kullanılmıştır.

• *Кенг оммани қизиқтиради деб, айниқса шу таом ҳақидаги жилд-жилд тадқиқотларни варақлашдан эринмадим.* (RYGS, 122)

Keng âmmâni kızıktırâdi deb, âynıksâ şu tââm hâkidâğı **cild-cild** tâdqıqâtlârnı vâräklâşdân erinmâdim.

“Çok sayıda takipçinin dikkatini çeker diye özellikle bu yemek hakkında **sayfa sayfa** incelemelerini listelemekten usanmıyor.”

Asırlar isminin önüne gelerek onu miktar bakımından niteleyen *çok çok* tekrar grubu söz konusu nitelenen ismin karşıladığı kavramın sayıca çokluğunu bildirmek için kullanılmıştır.

• *Кўн-кўн асрлар илгари ўтиб кетган тарихдан фақат сопол косанинг синиқлари қолган, агар ҳам ёзуви бўлмаса, ҳеч нарсадан гувоҳлик бермайди, уни*

албатта катта пулга лабораторияларда ультрабинафша, инфрапушти нурлар билан текиштириб, даврини аниқлашга тўғри келади. (RYGS, 146)

Kop-kop asrlar ilgari otib ketgan tarixdan faqat sapal kasaning siniklari qalgan, agar ham yazuvi bolmasa, hec narsadan guvahlik bermaydi, uni albatta katta pulga labaratariyalarda ultrabinafsa, infrapusti nurlar bilan tekshirtirib, davrini aniqlashga to'g'ri keladi.

“**Çok çok** asırlar geçmiş, tarihten sadece güveç tabağının kırıkları kalmış, eğer yazıları da olmazsa hiçbirinden bilgi alınamazdı, elbette onları büyük miktarda para ile laboratuvarda ultraviyole ve kızılötesi ışınlar ile inceleyerek geçmiş zamanını öğrenmek mümkün.”

Türkiye Türkçesine *çok eski* şeklinde aktarılan *qadim-qadim* tekrar grubu, *zaman* isminin önüne gelerek bu kavramın bir niteliğini (eskiliğini) pekiştirilmiş bir biçimde ifade etmiştir.

• *Хатто шундай ривоятлар бор, қадим-қадим замонда, унда ҳали одамлар ўқ-ёй ва қилич билан уришган экан, Фулистонга бостириб кирмоқчи бўлган ғаним унинг чегарасига қўнибди-да, куч синашиш учун ўзи томондан бир паҳлавонни олдинга чиқариб, бу томондан ҳам бир талабгорни ўртага ташлашни сўрабди. (RYGS, 148)*

Hattā şundāy rivāyatlār bār, **qadim-qadim** zāmāndā, undā hālī ādāmlār oq-yāy vā kılıç bilān urişgān ekān, Ğulistāngā bāstirib kirmāqçı bolgān ğānim uning çegārāsiga qonibdi-dā, kuç sināşış üçün özi tāmāndān bir pāhlāvānni āldingā çıkarib, bu tāmāndān hām bir tālābgārni ortāgā tāşlāşni sorābdi.

“Hatta şöyle rivayetler var, **çok eski** bir zamanda, o zamanlar daha insanlar ok yay ve kılıç ile savaşıyorlarmış, Gülistan’a saldırmak isteyen düşman sınıra ulaştığında da gücünü sınamak için kendi tarafından iri bir adamı öne çıkarıp karşı taraftan da bir gönüllünün ortaya çıkmasını istemiş.”

Çay ismini niteleyen *çaydanlık çaydanlık* tekrar grubu, söz konusu ismin karşıladığı varlığın miktarda çokluğunu abartılı bir biçimde ifade etmiştir.

• *Хизматчи қиз дамлаб кирадиган чойнак-choйнак чойларни ичиб ташиладим. (RYGS,149)*

Xizmatçi qız damlāb kirādigān **çaynāk-çaynāk** çāylārni içib tāşlādim.

“Hizmetçi kızın demleyip getirdiği **çaydanlık çaydanlık** çayları içip bitirdim.”

Türkiye Türkçesine *çok iyi* şeklinde aktarılan *zor-zor* tekrar grubu, *doktorlar* isminin önüne gelerek bu ismin karşıladığı varlığın bir niteliğini kuvvetlendirerek ifade etmiştir.

• *Ҳатто Самарқандга олиб бориб, зўр-зўр дўхтирларга кўрсатишса ҳам қилмади.* (RYGS, 185)

Hattâ Sāmārķandgâ ālib bârib, **zor-zor** doxtirlārgâ kōrsātişsâ hām kâr kılmadı.

“Hatta Semerkant’a gidip, **çok iyi** doktorlara göründüyse de netice alamadı.”

Asırlar isminin önüne gelerek bu ismin sıfatı konumunda bulunan *nice nice* tekrar grubu, önüne geldiği bu ismin karşıladığı kavramın miktarca fazlalığını abartılı bir şekilde bildirmek için kullanılmıştır.

• *Неча-неча асрлардан бери алдаб келаётган бўладилар-ку. Ёлгоннинг умри бунча чўзилмаса керак.* (RYGS, 199)

Neçä-neçä āsrlārdān beri āldāb kelāyātgan bolādilār-ku. Yālgānning umri bunçā çözilmäsä kerāk.

“**Nice nice** asırlardan beri yalan söyleyip durmuşlar da, yalanın ömrü o kadar da uzamaz herhâlde.”

Parmaklar isminin sıfatı olan *uzun uzun* tekrar grubu, önüne gelerek nitelediği bu kavramın bir niteliğini (uzunluk) kuvvetli bir içimde ifade etmek için kullanılmıştır.

• *Ерда чаппа агнаб ётган тўнкалар худди узун-узун бармоқларини кўкка чўзиб унсиз фарёд қилаётгандек одамнинг раҳми келади денг.* (RYGS, 269)

Yerdä çäppä ägnāb yātgan tonkālār xuddi **uzun-uzun** bārmāqlārini kökkä çözib unsiz fāryād kıläyātgāndek ādāmning rāhmi kelādi deng.

“Yerde yatan ağaç gövdeleri tıpkı **uzun uzun** parmaklarını (dallarını) gökyüzüne uzatıp yardım istiyor gibi bir hâlde insanı acındırıyordu.”

Teneke isminin sıfatı durumundaki *kat kat* tekrar grubu, önüne gelerek nitelediği bu ismin karşıladığı varlığın miktarca çokluğunu ifade etmek üzere kullanılmıştır.

• *Кўп кирганман, бир марта уйда сира ишлатилмай ётган кир ишқалайдиган қат-қат тунукани ҳам шу ердан олганман.* (RYGS, 297)

Kop kirgānmān, bir märtä uydä sirä işlätilmäy yātğān kir işqäläydiğān **qāt-qāt** tunukāni hām şu yerdān ālgānmān.

“Çok girmiştim, bir kere evde hiç kullanmadığım o çamaşır yıkamak için kullandığım **kat kat** tenekeyi de buradan satın almıştım.”

Kısa kısa tekrar grubu, *bilgiler* isminin önüne gelerek bu ismin karşıladığı nesnenin bir özelliğini pekiştirilmiş bir şekilde ifade eder.

• *Салти (Салтанат) эрта саҳарда мунақа ҳаллослаб келишининг сабабини ҳали айтгани йўқ эди, улар кўришган ҳамон, ёш қизларнинг ўз ораларида ўтатурган маҳрам гапларини гаплашиб, тикаётган каишталари, пилтага кирган дўппилари тўғрисида бир-бирларига калта-калта маълумот беришган эдилар.* (KvK, 4)

Sālti (Sāltānāt) ertā sāhārdā munāqā hāllāslāb kelişining sābābini hāli āytgāni yok edi, ulār korişğān hāmān, yāş qizlārning öz ārālāridā otāturgān mährām gāplārini gāplāşib, tikāyātğān kaştālāri, piltāgā kirgān doppilāri toğrisidā bir-birlārigā **kāltā-kāltā** mā’lumāt berişğān edilār.

“Salti (Saltanat) sabah erken saatte nefes nefese kalarak gelişinin sebebini daha anlatmamıştı. Görüşükten hemen sonra genç kızlar kendi aralarında gizli konuşmalar yapıp diktikleri nakışlar, tekkelerdeki ipek dikişler hakkında birbirleri ile **kısa kısa** bilgiler paylaşıyorlardı.”

İri iri tekrar grubu, *mercan taneleri* isim tamlamasının önüne gelmiş ve onu nitelik bakımından nitelemiştir. Bu niteleme bir tekrar grubuyla yapıldığından Türkiye Türkçesine *çok iri* biçiminde de aktarılabilecek şekilde pekiştirmeli bir anlama sahiptir

• *Бу ёқда отига серзарда қамчи берган Ўлмасжоннинг ҳорғин вужуди бу қалтис учрашувнинг гулдирама оловида ёнаркан, ўзидан бегона бўлиб кетаётган Зебининг кўзларида йирик-йирик марварид доналари йилтирарди.* (KvK, 82)

Bu yāqdā ātigā serzārdā qāmçi bergān Olmāscānning hārgin vucudi bu qāltis uchrāşuvning guldirāmā ālāvidā yānārkan, özidān begānā bolib ketāyātğān Zebining közlāridā **yirik-yirik** mārvarid dānālāri yiltirārdi.

“Bu tarafta atını sertçe kamçılayan Ölmezcan’ın yorgun vücudu bu tehlikeli buluşma heyecanının aleviyle yanarken, kendine yabancılaşan Zebi’nin gözlerinde **iri iri** mercan taneleri parladı.”

Türkiye Türkçesine *dünya kadar* şeklinde aktarılan *dünyâ-dünyâ* tekrar grubu, *toz* isminin önüne gelerek bu nesnenin miktarca fazlalığını abartmalı bir biçimde ifade etmiştir.

• *Кўча-кўйдан бирорта отлиқ ё арава ўтгундай бўлса, дунё-дунё чанг кўтарилади.* (KvK, 98)

Köçä-köydän birärtä ätlük yâ ärävä otgundäy bolsä, **dünyâ-dünyâ** çäng kotärilädi.

“Cadde sokaklarından herhangi bir at ya da araba geçecek olsa, **dünya kadar** *toz* kalkar.”

Sıva isminin önüne gelerek onun sıfatı durumunda olan *kalın kalın* tekrar grubu, bu kavramın bir niteliğini güçlü bir şekilde ifade etmek için kullanılmıştır.

• *Дарпärдäлäргä чойшабдан пәрдäлär тўстириб, уйни қоронғи қилдириб, битта кийгизчадан бошқа ҳамма палосларни олдириб ташлаб, қоқланган ерларга қалин-қалин сув урдириб... эртадан-кечгача уйдан чиқмайди.* (KvK, 98)

Därpärdälärgä çayşäbdän pärdälär tostirib, uyni қаранғи қıldırıб, bittä kiygizçädän başqa hämmä päläslärni äldirib täşläb, қақланған yerlärgä **қалın-қалın** сув urdirib... ertädän-keçgäçä uydän çıqmäydi.

“Pencereleri çarşaf perdeler ile kapatıp, evi karanlık hâle getirip, yerde bir tek kilim bırakıp diğer halıları kaldırıp, açık yerlere **kalın kalın** sıva yaptırıp sabahtan akşama kadar evden çıkmadı.”

Bütün bütün tekrar grubu *halk* isminin sıfatı durumundadır ve bu ismi, *tümü, tamamı* anlamına gelecek şekilde kapsayıcı bir biçimde nitelemiştir.

• *Бизнинг шалдирама аравамиз, сизнинг анови девсифат араваларингиз бутун-бутун халкларни ухлатадиган нарса.* (KvK, 139)

Bizning şäldirämä ärävämiz, sizning änävi devsifät äräväläringiz **bütün-bütün** xäklärni uxlätädigän närsä.

“Bizim gürültülü at arabamız ve sizin bu devasa at arabalarınız **bütün** halkı uyutan şeydir.”

Küçük küçük tekrar grubu, *parçalar* isminin sıfatı olarak kullanılmış ve bu ismin karşıladığı varlığın bir niteliğini pekiştirilmiş bir biçimde ifade etmiştir.

• *Бу дафъа у ҳайрон бўлди: унинг кўз олдида бояғи чекни майда-майда қилиб йиртдим.* (KvK,198)

Bu dāf’a u hāyrān boldi: uning köz āldidā bāyāgi çekni **mäydä-mäydä** kılıb yırtıdım.

“Bu defa o şaşırdı: Onun gözü önünde deminki fişi **küçük küçük** parçalara ayırdım.”

Acayip acayip tekrar grubu, *desenler* isminin sıfatı durumunda ve bu ismin bir özelliğini (tuhaflik) pekiştirmiştir.

• *Деразаларнинг ойнаклари панжара гулчин сингари галати-галати нақшлар билан безандилар.* (KvK,241)

Derāzālarning āynāklāri pāncārā gulçin singāri **ğālāti-ğālāti** nāqşlār bilān bezāndilār.

“Pencerenin camları, parmaklıkları çiçekler gibi **acayip acayip** desenler ile süslendiler.”

El yazmaları ismiyle karşılanan nesnelerin niteliği, *deste deste* tekrar grubuyla pekiştirilerek açıklanmış ve miktarca çokluğu ifade edilmiştir.

• *Бир ён деворни тўлиқ китоб жавони эгаллаган; асосан жаҳон кинеси тарихию киношуносликка оид асарлар, турли-туман альбомлар, эълону афиша ўрамалари, даста-даста қўлёзма; жавоннинг ўрта-ўртасидаги катакларга эса уй эгасининг шахсий, оилавий суратлари териб қўйилган.* (§,71)

Bir yān devārni tolıq kitāb cāvāni egāllāgān; āsāsān cāhān kināsi tārixiyu kināşunāslikkā āid āsārlār, türli-tümān ālbāmlār, e’lānu āfişā orāmālāri, **dāstā-dāstā** kolyāzmā; cāvānning ortā-ortāsidadāgi kātāklārgā esā uy egāsining şāxsiy, āilāviy surātlāri terib qoyılğan.

“Duvarın bir yanını kitap dolu raflar kaplamış, esasen dünya sineması, tarihî sinemacılığa ait eserler, çeşit çeşit albümler, ilan afişi ruloları, **deste deste** el yazmaları, rafın ortalarındaki bölümlerde ise ev sahibinin şahsi aile resimleri dizilmiş.”

Meşhur meşhur tekrar grubu *tabib* ve *doktor* isimlerinin karşıladığı varlığın bir özelliğini pekiştiren bir sıfat konumundadır.

• *Икки ҳамдard – Фарҳод иккаламизни жонимиздан тўйдирган асл шовқиннинг маъно-моҳиятини эса мен талай йиллар сўнг, номдор-номдор табибу дўхтирлардан эмас, оддийгина, аммо қўн балоларни бошидан ўтказган бир одамдан эшитдим.* (Ş,100)

İkki hāmdārd – Fārḥād ikkālāmizni cānimizdān toydirgān āsl şāvqınnıng mā'nā-māhiyātini esā men tälāy yillār song, **nāmdār-nāmdār** tābibu doxtirlārdān emās, āddiyginā, āmmā kop bālālārni bāşidān otkāzgān bir ādāmdān eşitdim.

“İki dert ortağı, Ferhad ikimizi de hayattan soğutan gürültünün anlamını ise ben onca yıldan sonra, **meşhur meşhur** tabip ve doktorlardan değil, sade ama çok problem yaşamış bir adamdan duydum.”

3.4.1.1.2. Zarf işlevli aynen tekrar grubu

Zarf işlevli aynen tekrar grupları, bir zarf görevi yaparak önüne geldikleri fiili çeşitli yönlerden nitelerken aynı zamanda birer tekrar grubu olmalarının kendilerine kattığı pekiştirilmiş ifade ile fiilin söz konusu niteliğini de pekiştirirler.

Aşağıdaki örneklerin tamamında bir fiilin nasıl gerçekleştiğini açıklayan ve zarf görevinde kullanılan kelimeler, bu açıklamayı yaparken tek bir kelime (*hızlıca, vahşice, usulca, zorlukla* vb.) yerine bir tekrar grubu oluşturacak şekilde kullanılmıştır. Bu durum zarfın pekiştirilmek istenmesinden kaynaklanmaktadır.

• *Бундан сўнг маросим итмомига этиб, Анвар **секин-секин** орқаси билан юриб биринчи хонага ва ундаги аъённинг табрикларига қўмилиб, даҳлизга чиқди.* (MÇ, 43)

Bundān song mārāsım itmāmigā etib, Änvār **sekin-sekin** ārқasi bilān yurib birinçi xānāgā vā undāgi ā'yānnıng tābriklārigā kōmilib, dāhlizgā çıқdı.

“Ondan sonra tören bitmek üzereyken, Enver **yavaş yavaş** geriye doğru yürüyüp birinci odaya ve oradaki amirlerin tebriklerine dalıp, koridora çıktı.”

• *Мулла Абдурахмон ҳам Сафарбой “dўсти” билан бирга юришини хоҳламади шекиллик **tez-tez** адим ташлаб ҳамроҳлик алоқасини узмоқчи бўлди.* (МҶ,48)

Mullā Ābdurāhmmān hām Sāfārbāy “dosti” bilān birgā yurişni xāhlāmādi şekillik **tez-tez** ādim tāşlāb hāmrahlik ālāqāsini uzmaqçı boldi.

“Molla Abdurrahman da “dostu” Seferbay ile birlikte yürümek istemedi galiba, **hızlı hızlı** adım atarak alakasını kesmek istedi.”

• *Қўрғон остидаги соқчилар хотинга **ёвош-ёвош** қараб олиш билан кифояланар ва уни танигандан парвосизча ўз ёнларидан кечирар эдилар.* (МҶ,62)

Qorgān āstidāgi sāqçilār xātingā **yāvāş-yāvāş** qarāb āliš bilān kifāyālānār vā uni tāniğāndān pārvāsizçā ōz yānlāridān keçirār edilār.

“Kale altındaki korumalar kadına **vahşi vahşi** bakıyor ve onu tanıdıkları için pervasızca kendi yanlarından geçiriyorlardı.”

• *Аҳсан **охуста-охуста** орқалари билан юриб, Оғача ойимнинг ҳузуридан чиқдилар.* (МҶ, 67)

Āhsān **āhistā-āhistā** ārkālāri bilān yurib, Āğāçā āyimning huzuridān çıqdılār.

“Ahsan, **usul usul** geri yürüyüp, Ağaç Hanım’ın huzurundan ayrıldı.”

• *Султонали мирзо Холбойдан вағда олиб кўчага чиқди, **илдам-илдам** оёғ қўйиб, келган томонига йўл солди.* (МҶ, 106)

Sultānali mirzā Xālbāydān vā’dā ālib köçāgā çıkdı, **ildām-ildām** āyāğ koyıb, kelgān tāmāniğā yol sāldi.

“Sultan Ali Mirza Holbay’dan söz alıp sokağa çıktı, **çabuk çabuk** adım atıp geldiği tarafa doğru yol aldı.”

• *Чароғпоядаги шамъ бедиллар юрагидек титраб, меҳмонхонани **аранг-аранг** ёритар.* (МҶ, 114)

Çarāğpāyādāgi şām’ bedillār yurāgidek titrāb, mehmānxānāni **ārāng-ārāng** yāritār.

“Girişteki mum, korkak yüreği gibi titriyor, salonu **zor zor** aydınlatıyordu.”

• *Атроф олашовур қор билан ётилган, сўри остидаги суфанинг четлари ёгин билан нураб, устидан бир неча жойи **узун-узун** ёрилган эди.* (МҶ, 117)

Ätrâf âlâşâvur qâr bilân yâpilgân, sori âstidâgi sufâning çetlâri yâgin bilân nurâb, üstidân bir neçâ câyi **uzun-uzun** yârilgân edi.

“Etraf alacakaranlık ile kaplanmış, balkon üzerindeki koltuğun kenarları şiddetli yağan yağmur ile ışıklanmış (renklenmiş), birkaç yeri **uzun uzun** çatlamıştı.”

• *Том бошидан ботишиқа яқинлашқан ой нури **аранг-аранг** кўзга чалинар эди.*
(MÇ,123)

Tâm başidân bâtışkâ yâkınlâşkân ây nuri **äräng-äräng** közgâ çâlinâr edi.

“Çatı başında batmak üzere olan ay ışığı göze **zor zor** görünüyordu.”

• *Устига тоғ ағдарилган махдум бошини яна қуйироққа солиб, **хўнгир-хўнгир** йиғлади.* (MÇ,128)

Üstigâ tâğ âgdârilgân mâxdum bâşini yânâ қуйирâққâ sâlib, **hongir-hongir** yiğlâdi.

“Üzerine dağlar yıkılmış Mahdum başını daha da aşağı eğip, **hüngür hüngür** ağladı.”

• *Раъно айвондагилар билан хайрлашар экан, ҳужрада қолган Анварнинг икки кўзи жиқ ёшқа тўлиб, кўкраги **кучлик-кучлик** силкинди ва гавдаси ўзига оғирлиқ қилгандек деворга бориб суявди.* (MÇ,143)

Râ'nâ âyvândâgilâr bilân xâyrlâşâr ekân, hucradâ qâlgân Änvârning ikki közi cıq yâşkâ tolib, kökrâgi **kuçlik-kuçlik** silkindi vâ gâvdâsi özigâ âğırlıq qılğândek devârgâ bârib suyâvdi.

“Râna balkondakilerle vedalaşırken, hücrede (müştemilat) kalan Enver’in iki gözü yaşla doldu, göğsü **güçlülle** sallandı ve vücudu kendisine ağır gelmiş gibi duvara yaslandı.”

• *Фақат, яна бир оз тўғуннинг **кучсиз-кучсиз** тошқа уриниши эшитилиб турди.* (MÇ,148)

Fâkât, yânâ bir âz toğunning **kuçsiz-kuçsiz** tâşkâ urinişi eşitilib turdi.

“Sadece birkaç at nalının **güçsüz güçsüz** taşa vurduğu duyuluyordu.”

• *Унга **мез-мез** қарар ва ҳол тили билан унга яна қўб олтинлар ваъда қилар эди.*
(OK,50)

Ungä **tez-tez** qarär vä hâl tili bilän ungä yänä kob âltinlär vä'dä kılär edi.

Ona **sık sık** bakıyor ve vücut dili ile ona daha çok altın vaat ediyordu.”

• *Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шамъ ҳам **лун-лун** қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди.* (OK, 93)

Şu çağdā nā üçündür tåqçadā yānib turğān şām’ hām **lip-lip** kıldı-dā, oçdı... Şuning ilā bu hāvlini çin mā’nāsi bilān qārāngulik bāsdi.

“O anda -nedendir bilinmez- masada yanan mum da **tir tir** etti de söndü... Bununla birlikte bu avluyu gerçek anlamda karanlık bastı.”

• *Янглиш сўзлайсиз, онажон! — деди Кумуш ва: — Сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингизга ва **қон-қон** йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим.* (OK,116)

Yāngliş sözläysiz, ānācān! — dedi Kumuş vä: — Siz dünyādā turişkā lāyık edingiz, lekin sizning dünyādān toyışingizgā vä **qān-qān** yigläşingizgā sābābçi men boldim.

“ ‘Yanlış söylüyorsunuz, anneciğim!’ dedi Gümüş ve: ‘Siz dünyada durmayı hak ediyordunuz fakat sizin dünyadan usanmanıza ve **kan** ağlamanıza ben sebep oldum.’”

• *Отабек уста Алимни жуда юқори даражага қўйга-нидек, унинг мажлиси билан ҳам анча енгиллашар, ўн йиллардин бери уста Алим юрагида сақланган ва қабрга ҳам бирга кетиши қўтилган ишқ тарихини **қайта-қайта** эшитқуси келаберар, уста Алим ҳам ўзининг ўлган Саодати тўғрисидаги ипидан-игнасиғача бўлган хотираларини **такрор-такрор** ҳикоя қилиб, ҳикояси охирида: “Пешонамга сизмади-да, ўлди”, деб қўяр, бу сўз Отабекнинг ҳам юрагига совуқ сув сепкан таъсирини бериб, ул ҳам кўнглидан: “Маним ҳам пешонамга сизмади-да, тириклайин ўлди” деган сўзни ўтқузар эди.* (OK, 118)

Ātābek ustā Ālimni cudā yuqārī dārācāgā qoygā-nidek, uning māclisi bilān hām ānçā yengillāşār, on yillārdin beri ustā Ālim yurāgidā sāklāngān vä qābrgā hām birgā ketişi kütilgān işq tārixini **qaytā-qaytā** eşitkusi kelāberār, ustā Ālim hām özining olgān Sāādāti toğrisidāgi ipidān-ignāsigāçā bolgān xātirālāri **tākrār-tākrār** hikāyā kılib, hikāyāsi āxiridā: “Peşānāmgā sıgmādi-dā, oldi”, deb qoyār, bu söz Ātābekning hām yurāgigā sāvuk suv sepkān tā’sirini berib, ul hām kōnglidān: “Mānim hām peşānāmgā sıgmādi-dā, tiriklāyin oldi” degān sözni otquzār edi.

“Atabek, Alim Usta’yı çok yükselere koyduğu gibi, onun toplantısı (bulunması) ile de rahatlıyor, on yıldan beri Âlim Usta’nın yüreğine gizlenmiş ve mezarına da birlikte gideceği beklenen aşk hikâyesini **tekrar tekrar** dinlemek ister, Alim Usta da ölmüş Saadet’i hakkında ipinden iğnesine kadar hatıralarını **tekrar tekrar** hikâye olarak anlatır, hikâyenin sonunda “alın yazıma sığmadı da, öldü” diyordu, bu kelime Atabek’in de yüreğine soğuk su dökülmüş etkisi yapar, o da içinden: “Benimde alın yazıma sığmadı da, yaşarken öldü” diye söylenerek geçirirdi.”

• *Содиқлар ўз овқатларини ҳам ўтқузолмаган ҳолда фақирликда яшаб йил сайин менга 03-03 ерларидан сотиб тириклик қилар эдилар.* (OK, 126)

Sâdıqlâr öz âvqâtlârini hâm otquzâlmâğân hâldâ fâkirlikdâ yâşâb yıl säyin mengâ âz-âz yerlâridân sâtib tiriklik qılâr edilâr.

“Sadıklar kendi yemeklerini de satamadıkları hâlde fakirlik içinde yaşayıp yıldan yıla bana kendi yerlerinden (topraklarından) **azar azar** satıp geçiniyorlardı.”

• *Отабек бу сўзларни эшитар экан, зўрға-зўрға ўзини даричага ҳужум қилишидан босиб қолган эди.* (OK, 129)

Âtâbek bu sözlârni eşitâr ekân, **zorgâ-zorgâ** özini dâriçâğâ hucum qılışdân bâsib kâlgân edi.

“Atabek bu konuşmaları duyarken, kendini pencereye saldırmaktan **güçlülle** alıkoydu.”

• *Бу кун қуёш очик ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради.* (OK,155)

Bu kün kıuyâş âçık hâvâdâ kezişi üçün **cim-cim** tâvlânib, yer yüzigâ kulib qarâdi.

“Bugün güneş açık havada gezinmek için **ışıl ışıl** parlıyor, yeryüzüne gülümsüyordu.”

• *Нучук худо ярлақади! — деб Хушрўй синглисини қаршилади. Сунбула ойининг мўътадил ҳавосига қарамасдан Зайнаб маржон-маржон терлаган эди.* (OK,198)

Nuçuk xudâ yârlâqâdı! — deb Xuşroy singlisini qarşılâdı. Sunbulâ âyining mo’tâdil hâvâsigâ qarâmâsdân Zâynâb **mârcân-mârcân** terlâğân edi.

“ ‘Hayrola Allah gönderdi!’ diye Huşroy kardeşini karşıladı. Sunbula Hanım’ın ılımlı havasına bakmadan Zeynep **boncuk boncuk** terlemişti.”

• *Қазини шундай бутун-бутун берсам, парра бўлса, дастурхонда қолган экан демасин деб.* (OUS, 3)

Қазини şundäy **bütün-bütün** bersäm, pärrä bolsä, дәsturxāndä qālgān ekān demäsin deb.

“At eti sucuğunu öyle **bütün bütün** vereyim, doğranmış hâlde durup, sofradan artmış demesinler.”

• *Нозим, кампир эшитиши керак гапни қаттиқ-қаттиқ айтади, гапирганда кўпроқ юз имо-ишоралари ва қўлларини ишга солади.* (OUS, 19)

Nâzim, kâmpir eşitişi keräk gâpni **qattıq-qattıq** äytädi, gâpirgändä kopraq yüz imâ-işârläri vâ qollärini işgä sâlädi.

“Nazım, yaşlı teyzenin duyması gereken sözü **sert sert** konuşuyor, konuşurken de daha çok yüz mimiklerini ve ellerini kullanıyordu.”

• *Жумагул она Саодатга оғир-оғир нафас олиб, йигламсираб қарайди.* (OUS,241)

Cumägul âpä Säädätgä **âgir-âgir** nâfäs âlib, yiglämsiräb qaräydi.

“Cumagül Hanım Saadet’e **ağır ağır** nefes alarak, ağlayarak bakıyordu.”

• *Жумагул она кўзларини катта-катта очиб бир Акмал акага, бир Султонга қарайди, кейин бошқаларга савол назари билан кўз таилайди.* (OUS, 285)

Cumägul âpä közlärini **kättä-kättä** açib bir Äkmäl äkägä, bir Sultångä qaräydi, keyin başqa lärgä sävâl nâzäri bilän köz täşläydi.

“Cumagül Hanım gözlerini **kocaman kocaman** açıp bir Ekmel Bey’e, bir Sultan’a bakıyor, sonra başkalarına soru işareti ile göz atıyordu.”

• *Ичкарисидан бир “дан”чи чопиб чиқди, машинамга қарадию анграйиб қотди, мен ҳам тезликда ўтиб кетибман, сал кейин эсласам, кийими галати, кўк эмас, сарғиш-қизил, офтобда бир нарса елкасидан осилиб, оёғигача тушиб йилт-йилт қилди, нималигини унча кўролмай қолдим.* (RYGS, 34)

İçkârisidân bir “dân”çi çâpib çıkdı, mâşinâmgâ qarâdiyu ângrâyib kıtdı, men hâmi tezlîkdâ otib ketibmân, sâl keyin eslâsâm, kiyimi gâlâti, kök emäs, sarğış-kızıl, âftâbdâ bir nârsâ elkâsidân âsilib, âyâğıgâçâ tüşib **yilt-yilt** kıldı, nimâligini unçâ körâlmây kıaldım.

“İçerisinden bir trafik polisi koşarak çıktı, arabama bakarak döndü kaldı. Ben de hızla geçmişim, sonra hatırladım ki, giysileri yeşil değil de, sarımtırak kırmızıydı, güneşte omzundan bir şey sallanıp ayakaltına düşerken **pırıl pırıl** parladı, ne olduğunu pek anlayamadım.”

• *Авал улар **гурух-гурух** юраётгандек кўринди, кейин диққат қилсам, гуруҳлар шунчаки тўда эмас, ҳаммаси чўзинчоқ шаклда, ўртаси бўш. (RYGS, 62)*

Ävväl ulâr **guruh-guruh** yurâyâtgânde kôrindi, keyin diqqât kılsâm, guruhlâr şunçâki todâ emäs, hâmmâsi çözinçâk şâklâ, ortâsi boş.

“Önce onlar **grup grup** geziyor gibi göründüler, sonra dikkatli baktığımda gruplar öyle ekip hâlinde değildi hepsi dağınık şekildeydi ve ortaları boştu.”

• *“Эркаklar пoйaфзaли” дeгaн бўлмaнинг пeштaхтaсидa бир-биридaн унчa фaрқлaнмaйдигaн бoшмoқлaр **қaтoр-қaтoр** тeрилгaн экaн, биттaсини қўлимгa олгaн эдим, сoтувчи гулия жувoн нaри кeтди, бoшмoқни буклaб, тирнaб кўрдим, қўпoлрoқ тикилгaн-у, пишик, лeкин қўни aсл. (RYGS, 67)*

“Erkâklâr pâyâfzâli” degân bolmâning peştâxtâsîdâ bir-biridân unçâ fârkânmaydigân bâşmâqlâr **qâtâr-qâtâr** terilgân ekân, bittâsîni qolimgâ âlgân edim, sâtuvçi guliyâ cuvân nâri ketdi, bâşmâqni buklâb, tirnâb kôrdim, qopâlraq tikilgân-u, pişik, lekin koni âsl.

“Erkek ayakkabısı” denen bölümün raflarında birbirinden o kadar farklı olmayan terlikler **sıra sıra** dizilmişti, bir tanesini elime almıştım ki satıcı bayan uzaklaştı, terlikleri alıp ellerimle kontrol ettim, tabanını katlayıp kıvrırmayı denedim, kaba dikilmiş ama sağlam ve orijinaldi.”

• *Ва, албатта, таскин бергим келди, бу ҳам унинг ўзи овуттишимни **жуда-жуда** устаб тургани учун. (RYGS, 100)*

Vâ, âlbättâ, tâskin bergim keldi, bu hâmi uning özi âvutişimni **cudâ-cudâ** istâb turgâni için.

“Ve elbette teselli vermek istedim. O da onu avutmamı **çok çok** istediği içindi.”

• *Аёлнинг гапига шатта ётишдим, “Йўқ, жуда-жуда шионаман. Фақат айтинг, нима ёрдам берай?” дедим.* (RYGS, 206)

Äyälning gäpigä şäppä yäpişdim, “Yok, **cudä-cudä** işänämän. Fäķät äyting, nimä yärdäm beräy?” dedim.

“Kadının lafına hemen yapıştım (karşılık verdim), “Hayır, **fazlasıyla** inanıyorum, fakat söyleyin, nasıl yardım edebilirim?” dedim.”

• *Йўлда ўша ёққа шошаётганлари галати-галати тикилганларини сездим лекин.* (RYGS, 276)

Yolda oşā yāķķā şāşâyâtgānlāri **gālāti-gālāti** tikilgānlāri ni sezdim lekin.

“Yolda o tarafa doğru acele edenlerin bana **tuhaf tuhaf** baktıklarını hissettim.”

• *Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг гамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсаларда, бўшалган қул сингари эркинлик нашъасини кемира-кемира илгари босадилар.* (KvK, 3)

Muz tägidä lâyķālānib āķķān suvlārning gāmlī yūzlāri kuldi, özlāri **hārgin-hārgin** āķsālārdā, boşālgān ķul singāri erkinlik nāş’āsini kemirā-kemirā ilgāri bāsādilār.

“Buz altında çamurlanarak akan suların üzgün yüzü güldü, kendisi **ağır ağır** aksa da, boşalmış bir göl gibi özgürlük neşesini kemire kemire ilerliyor.”

• *Туғилганимга, ёшлигимда касал бўлиб ўлиб кетмаганимга ўкина-ўкина келганман.* (KvK, 46)

Tuğilgānimgā, yāşligimdā kāsāl bolib olib ketmāgānimgā **okinä-okinä** kelgānmän.

“Doğduğuma, gençliğimde hastalanıp ölmediğime **pişman pişman** gelmiştim.”

• *Икки кундош ўша айёр кўзлар билан бир-бирлари-га қарашиб, маънолик-маънолик кулишдилар.* (KvK, 50)

İkki kündāş oşā äyyār közlār bilān bir-birlāri-gā ķarāşib, **mā’nālik-mā’nālik** kulışdilār.

“İki kuma o kurnaz gözleriyle birbirlerine **anlamli anlamli** gülümsediler.”

• *Бошида бегонасираб, ўзини бирмунча ноқулай сезган меҳмон уй эгасининг самимий дилдорликлари туфайлими ё ичилган озроқ коньяк таъсиридами, хийла дадиллашиб қолган, берилган саволларга **бурро-бурро** жавоб қилаётир.* (§,41)

Bâşidâ begânäsirâb, özini birmunçâ nâkulây sezgân mehmân uy egäsining sâmimiy dildârlıkları tufâylimi yâ içilgân âzrâk kânъyâk tâ'siridâmi, xıylâ dädillâşib qalgân, berilgân sâvâllärgä **burra-burra** cävâb qılâyâtir.

“İlk başta yabancılık çekip, kendini biraz rahatsız hissedenden misafir, ev sahibinin samimi davranışlarından dolayı mı yoksa içilen konyağın etkisiyle mi, biraz daha cesaretlenmiş, sorulan sorulara **keskin keskin** cevap veriyordu.”

• *Меҳмонларини зинапоягача кузатгач, Фарҳод хонасига қайтиб кириб **апил-тапил** “Советская культура”ни варақларкан, “бурёт маликаси”нинг шўх табассуми сира хаёлидан кетмасди.* (§,86)

Mehmânlarini zinâpâyägäçä kuzâtgäç, Färhâd xânäsigä qaytib kirib **äpil-täpil** “Sâvetskâyä kulturä”ni vâräqlärkân, “buryât mälikäsi”ning şox tâbâssumi sirä xâyâlidân ketmäsdı.

“Misafirlerini merdivene kadar uğurladıktan sonra Ferhad odasına geri dönüp **acele** **acele** “Sovetskaya Kultura”nın sayfalarını aralarken, “Buryat Melikesi”nin neşeli gülümsemesi hiç aklından çıkmıyordu.”

Pişman olmak fiili, dünya dünya tekrar grubunun bir zarf olarak kullanılması ile benzetme ilgisiyle abartılı bir şekilde ifade edilmiştir.

• *Қаршисида чой қуйиб ўтирган Ҳакимжон шу газетни топиб кўрсатганига аллақачон **дунё-дунё** пушаймон бўлган эди.* (KvK, 82)

Qarşisidâ çây quyib otirgân Hâkimcân şu gâzetni tâpib körsâtgânigä ällâqâçân **dünyâ-dünyâ** puşâyman bolgân edi.

“Karşısında çay içip oturan Hakimcan bu gazeteyi bulup gösterdiğinde çoktan **dünya** **kadar** pişman olmuştu.”

Asla ve asla zarfinın kullanıldığı son iki örnekte, cümlede bildirilen yargının olumsuzluğu, *asla* kelimesinin bünyesinde barındırdığı *olumsuz kesinlik* anlamı ile pekiştirilmiştir. Kelimenin tekrarı ile bu kuvvetli olumsuzluk ifadesi daha da kuvvetlendirilmiştir.

• Айни боисдан ҳам улар занжирнинг нимадан ясалишидан тортиб, ундан қандай садо чиқаришигача белгилаб қўйилган тартиб-қоидаларига, жириңглантиши нотаси йўлларигача ниҳоятда ҳушёр ёндашадилар ва бу борада давлатнинг миллий яқдиллик борасидаги сиёсатига қатъий амал қиладилар, яъни ҳар кимнинг масъулиятсизлик билан ўзича енгил жириңглантиб, марказий кўйларда парокандалик келтириб чиқишига **сипра-сипра** йўл қўйилмайди. (RYGS, 175)

Äyni bâisdân hârn ulâr zâncirning nimädân yäsâlişidân târtib, undân kândây sâdâ çıkârışigâçâ belgilâb qoyılğân târtib-kâidâlarigâ, ciringlâtiş nâtâsi yollârigâçâ nihâyâtdâ huşyâr yândâşâdilâr vâ bu bârâdâ dâvlâtning milliy yâkdillik bârâsidâgi siyâsâtigâ kât'iy âmâl kılâdilâr, yâ'ni hâr kimning mäs'uliyâtsizlik bilân öziçâ engil ciringlâtib, mârкъâziy kuylârdâ pârâkândâlik keltirib çıkışigâ **sırâ-sırâ** yol qoyılmâydi.

“İşte bu nedenle de onlar zincirlerin neyden yapıldığına, ondan nasıl bir ses çıktığını belirterek düzen ve kurallarına, şingirdama sesine kadar oldukça dikkatli bir biçimde inceliyorlar ve bu konuda devletin millî yaklaşımı da siyasete de kesin bir şekilde yerleşiyor. Yani sorumsuzlukla kendi yükünü hafifletip bu işten kaçmaya çalışanların da temel konularda kargaşa yaratmasına **asla ve asla** izin vermezler.”

• Бундан, ҳойнаҳой, битта-ярим бузғунчию ғаламис фойдаланиб қолмоқчидир, лекин таъкидлаб айтаманки, **асло-асло** қўпмиллатли бепоён юртимиз киносанъати манфаатдор эмас! (§,132)

Bundân, hâynâhây, bittâ-yârim buzğunçıyu ğâlâmis fâydâlâniб qâlmâqçıdır, lekin tâ'kidlâb âytâmânki, **âslâ-âslâ** kopmillâtli bepâyân yurtimiz kinâsân'âti mânfââtdâr emâs!

“Bundan, herhâlde yaramaz çapulcu biri faydalanmak istiyor, ama tekrardan diyorum ki, **asla ve asla** çok milletli geniş ülkemiz sinema sanatı ile ilgilenmiyor.”

3.4.1.2. Yakın veya eş anlamlı kelimelerle yapılan tekrar grubu

Birbirlerine yakın anlamlar içeren veya eş anlamlı kelimelerin bir araya gelmesiyle oluşturulan tekrar gruplarıdır. Özbek Türkçesindeki örnekleri şunlardır:

3.4.1.2.1. İsim hâlindeki tekrar grubu

İsim hâlindeki yakın ve eş anlamlı kelimelerle yapılan tekrar grupları, söz konusu yakın veya eş anlamlı kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu isimlerdir. Tekrar grubunu oluşturan bu kelimelerden sadece birinin kullanılması hâlinde de ismin karşıladığı kavramda ciddi bir değişiklik olmaz. Ancak eklenen ikinci kelime ile oluşturulan tekrar grubu genellikle ismin karşıladığı kavramın çokluğunu ifade eder ve pekiştirilmiş bir anlam ortaya çıkar.

Örneklerin tamamında görüldüğü gibi bu türden tekrar gruplarında eş veya yakın anlamlı iki isim bir araya gelmiş ve karşıladıkları kavramın çokluğunu veya büyüklüğünü ifade etmiştir.

• *Қисқаси маҳдумнинг **ота-боболари** хонлар қошида мумтоз ва халқ назарида “шарафлик ва муҳтарам” мавқияни ушлаб келганлар.* (МҚ,3)

Қисқаси маҳдумнинг **ата-бобалари** ханлар қашида мумтаз ва халқ назаридә “шарәфлик ва мухтарәм” мәвқи’ни ушләб келгәнләр.

“Kısacası Mahdum’un **ataları** hanların gözünde mümtaz ve halkın gözünde “şerefli ve lekesiz” mevkilerini korumuşlar.”

• *Аммо кейингиларнинг турмуш шароитлари яхши, ҳамма нарса ўз орзуларича, бас, шу ҳолда уларнинг уй можаролари ва **бола-чақани** ит каби сиқишлари нимадан?* (МҚ, 8)

Ämmä keyingilärning turmuş şarâitläri yâxşı, hämmä närsä öz ârzuläriçä, bäs, şu hâldä ulärning uy mâcâräläri vä **bälä-çäqani** it käbi sıqışläri nimädän?

“Ama sonrakilerin yaşam şartları iyi, herşey kendi istedikleri gibi, yeter, bu hâlde onların ev maceraları ve **çoluk çocuğu** it gibi ezmeleri neden?”

• *Аммо Анварнинг дунёга келиши мундай маросим, тантаналар ва орзу-ҳаваслар билан бус-бутун алоқасиз эди. (МҶ, 22)*

Ämmå Änvärning dünýägä kelişi mundäy märäsım, täntänälär vä **ärzu-häväslär** bilän būs-bütün älâķāsiz edi.

“Ama Enver’in dünyaya gelmesi bunun gibi tören, kutlama ve **arzu hevesler** ile tamamen alakasız idi.”

• *Нодирда опасига, жиянларига кийимлар олиб берди; икки тиллони Марғилонда оғриб ётқан Моҳлар ойимга совга-салом қилиб юборди. (МҶ, 29)*

Nådirdä âpäsīgä, ciyänlärigä kiyimlär âlib berdi; ikki tillâni Märgiländä âğrib yâtķân Mâhlär âyimğä **sâvgä-sälâm** kılıb yubârdi.

“Nadir de ablasına, yeğenlerine giysiler satın aldı; iki tane altını Mergilan’da hasta yatan Mahlar anneme **hediye selam** olarak gönderdi.”

• *бора-бора махдум шунга ҳам қаноат қиладирган бўлиб, ҳисоб-китобни эсидан чиқарди. (МҶ, 29)*

bârä-bârä mâxdum şungä hām ķānâât kılâdirğân bolib, **hisâb-kitâbni** esidân çıkardi.

“Gitgide Mahdum bunu da kabullenmeye başladı, **hesap kitabı** da unuttu.”

• *Унинг фикрича, Қўқондаги қариндош-уруғлар ҳам ёш олимнинг истиқболига ҳозирлик кўргандек эдилар. (МҶ, 38)*

Uning fikriçä, Қоқândägi **ķarindâş-uruğlär** hām yâş âlimning istiķbâligä hâzirlik körgândeک edilär.

“Onun fikrine göre Kokan’daki **akrabaları** da genç bilim adamının başarılarına hazırlık yapmış gibilerdi.”

• *Шундан кейин бир неча ёр-дўстлар, тўй чиқимини ўзаро устларига олишиб, уни уйландириши фикрига туштилار. (МҶ, 39)*

Şundän keyin bir neçä **yâr-dostlär**, toy çıkımını özärâ üstlärigä âlišib, uni uyländiriş fikrigä tüştilär.

“Bundan sonra birkaç **dost arkadaş**, düğün masraflarını kendi üzerine alarak, onu evlendirmeyi düşündüler.”

• *Бу иккиси қоғозга михлангандек **ган-сўзсиз** савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устида юришиб турар эдилар.* (МҶ, 40)

Bu ikkisi қағазга mixlängāndek **gāp-sōzsiz** sāvāgič qālāmni qırr-qırr қағаз üstidā yuritib turār edilār.

“Bu ikisi kâğıda vidalanmış gibi **laf sözsüz (konuşmadan)** kurşun kalemi gır gır¹⁴ kâğıt üzerinde gezdiriyordu.”

• *Шу йўсун ариғ қазила боиланди. Лекин ишчи кўб, **озик-овқат** йўқ эди.* (МҶ,60)

Şu yosun āriğ kâzilā başlāndi. Lekin işçi kob, **āzıq-āvqāt** yok edi.

“Bu yosunlu dere kazılmaya başladı. Lâkin çalışan çok, **yiyecek içecek** yoktu.”

• *Хотин-қизлар жинсидан иродаси кучлик, ҳатто эрлардан ҳам жассурроқ шахсларни кўб учратамиз.* (МҶ, 140)

Xātin-qızlār cinsidān irādāsi kuçlik, hättā erlārdān hām cāssurrāq šāxslārni kob uçrātāmiz.

“**Kadın kızlar** cinsinden iradesi güçlü, hatta erkeklerden daha da cesur kişiler ile sık karşılaşıyoruz.”

• *Ҳомиднинг совчиси бир мартаба келиш билангина қаноатланмади, уч-тўрт қайталаб келиб қутидорға Ҳомиднинг куйав ўғул бўлиш ниятида эканлигини **арзу-ниёз** қила бошлади.* (ОК, 113)

Hāmidning sāvçisi bir mārtabā keliş bilānginā kânāātlānmādi, uç-tort qaytālāb keliб kutidārgā Hāmidning kūyāv oğul bolış niyātidā ekānligini **ārzu-niyāz** kılā başlādi.

“Hamid görücülerin bir defa gitmesiyle yetinmedi, üç-dört kere gelip Kutidar’a Hamid’in damat olmak niyetinde olduğunu **arz ve niyaz** etmeye başladılar.”

• *Маслаҳат-ўғитлари билан дўстларини ҳам, бошқаларни ҳам лол қолдиради.* (ОУС,1)

Māslāhāt-ogitlāri bilān dostlārini hām, başqa lārni hām lāl qāldırādi.

“**Nasihāt ve öğütleri** ile dostlarını da başkalarını da susturdu.”

14 Kalemın kâğıt üzerinde gezinme sesi.

• *Гап иккита инсоннинг бошини қўйиши, севишганларни **мурод-мақсадига** етказиши ҳақидабояпти.* (OUS, 29)

Gäp ikkitä insänning başını қошш, sevişgänläрни **muråd-mäksädigä** yetkәziş hәkidäbäryәpti.

“Söz iki insanı birleştirmek, sevgilileri **murat maksadına** eriştirmekle ilgilidir.”

• *Ҳамма **орзу-умидим** пучга чиққандан кейин йиглайман-да, йигламай нима қилай?* (OUS, 56)

Hämmä **ärzu-umidim** puçgä çıққändän keyin yigläymän-dä, yiglämäy nimä қiläy?

“Hiçbir **arzu ümidim** gerçekleşmediği için ağlıyorum, ağlamaktan başka ne yapabilirim ki?”

• *Нозим қўллари силтаб, қош-қўзи билан **имо-ишоралар** қилиб, умид билан тушунтириб ётибди.* (OUS, 66)

Nāzim қollärini siltäb, қаш-közi bilän **imä-işärälär** қilib, umid bilän түшüntirib yätibdi.

“Nazım ellerini sallayarak kaşı gözü ile **ima işaretler** yapıp umutla anlatıyordu.”

• *Гулсанам бўш қўллари билан Давлатни **юз-қўзи** демай савалаб кетади.* (OUS,194)

Gulsänäm boş қolläri bilän Dävlätни **yüz-közi** demäy säväläb ketädi.

“Gülsemem boş elleri ile Devlet’i **yüz göz** demeden dövmeye başladı.”

• *Дўст-ўртоқ учун шунча югуриб юрибсизлар, омадларингни берсин. Ҳозирги ёшларга одам ҳавас қилади.* (OUS, 249)

Dost-ortāq üçün şunçä yügürib yuribsizlär, āmädläringni bersin. Hāzirgi yāşlārgä ādām hāväs қilädi.

“**Dost arkadaş** için o kadar koşturuyorsunuz, Allah rast getirsin. Şimdiki gençlere insan imreniyor.”

• *Орзу-ният, обрў, орият дейди - шу фожиа домига кўмилиб, ёпишиб олади.* (OUS,253)

Ärzu-niyät, ābro, āriyät deydi - şu fāciä dāmigä kömilib, yāpişib ālādi.

“**Arzu niyet**, saygı, utanç dedi, şu facianın arkasında saklıdır.”

• *Бор пулимга бензин олиб, ёнимда чақа ҳам қолмаганини айтиб ўтирмадим, ҳар қалай, бегона одамларга **ғариб-ғурабо** кўриниб нима ҳам керак.* (RYGS, 51)

Bår pulimgå benzin ålib, yånimdå çåkå hām qålmågånini åytib otirmådim, hår qålåy, begånå ådåmlårgå **ğårib-ğuråbå** kårinib nimå hām keråk.

“Olan parama benzin aldım, yanımda bir kuruş bile kalmadığını söylemedim. Yabancı insanlara **fakir fukara** gibi görünmeye gerek yok.”

• *Ҳаммаси ўзимизнинг ашиқ-маъшуқларга ўхшайди-ю, лекин кўзимга қандайдир мустар кўриниб кўнглимни эзади; худди **севги-муҳаббатлари** туфайли занжирбанд қилинганга ўхшайдилар.* (RYGS,73)

Håmmåsi özimizning åşıq-må’suqlårgå oxşaydi-yu, lekin kōzimgå qåndåydir mustår kårinib kōnglimni ezådi; xuddi **sevgi-muhåbbåtlåri** tufåyli zåncirbånd qılångångå oxşaydilår.

“Hepsi bizim âşık ve maşuklarımıza benziyorlar, ama gözüme bir ezik göründüler ve üzuldüm, sanki **sevgi muhabbetlerinden** dolayı zincirlenmişlere benziyorlardı.”

• *Ёта-ёта зерикди-да, мендан эса кўтилган **сас-сәдо** чиқмаяпти.* (§,50)

Yåtå-yåtå zerikdi-då, mendån eså kütilgån **sås-sådå** çıkmåyåpti.

“Yata yata sıkıldı, benden ise beklenen **ses seda** çıkmıyordu.”

• *Бироқ ҳамма, ўша **мажлис-маросимларда** сўз улашадиган катта-кичик раҳбарларгача ундан қўрқади, у билан ҳисоблашмоққа мажбур!* (§,69)

Biråk håmmå, oşå **måclis-måråsimlårdå** sōz ulåşådigån kåttå-kıçık råhbårlårgåçå undån qorqådi, u bilån hisåblåşmåkķå måcbur!

“Ama herkes o **toplantı törenlerde** konuşan büyük küçük rehberlere kadar herkes ondan korkuyordu, ona hesap vermeye mecburlardı!”

3.4.1.2.2. Sifat işlevli tekrar grubu

Bu türden tekrar grupları isimlerin önüne gelerek onları niteler. Bu yönüyle sıfat işlevindedirler. Ancak sıradan sıfatlardan farklı olarak birer tekrar grubu olmanın verdiği güçlü ifade ile önüne geldikleri ismi daha kuvvetli bir biçimde açıklar.

Önüne geldikleri isimlerin sıfatı durumundaki tekrar grupları, bu isimlerin niteliğini tekrar yoluyla kuvvetlendirmiştir.

• *Ҳозир унақасини қидириб ҳам тополмайсиз; эски-туски реквизитлар сақланадиган киноомборларда битта-яримтаси қолгандир.* (§,21)

Hâzir unâqâsını kıdırıp hâmi tâpâlmâysiz; **eski-tuski** rekvizitlâr sâqlânâdigân kinââmbârlârdâ bittâ-yârimtâsi kâlgândir.

“Şimdi böylesini arayıp bulamazsınız; **eski püskü** malzemelerin doluşturulduğu sinema depolarında birer tanesi ancak kalmıştır.”

• *У ҳам ишонч билан: “Биламан, чунки ўзингиз эшонбоболардан, сизга унча-мунча одамнинг кучи билинмайди”, деди.* (RYGS, 208)

U hâmi işânç bilân: “Bilâmân, çunki özingiz eşânbâbâllârdân, sizgâ **unçâ-munçâ** âdâmning kuçi bilinmâydi”, dedi.

“O da kendinden emin bir şekilde: “Biliyorum, çünkü siz Eşanbabalardansınız. Sizin için **şöyle böyle (sıradan)** insanların gücünün önemi yok” dedi.”

• *Қинғир-қийшиқ кўчалар бўйлаб борар, кўчада кўринган ҳар бир хотинни текириб оёғ босишига қараб ўтказар эди.* (МҶ, 106)

Қинғир-қийшиқ köçâlâr boylâb bârâr, köçädâ köringân hâr bir xâtinni tekşirib âyâğ bâsişigâ qarâb otkâzâr edi.

“**Yamuk yumuk** sokaklarda geziyor, sokakta görünen her bir kadını araştırıp adımlarına bakarak geçiyordu.”

• *Лекин буларнинг барчасини йиғиб очик-ойдин бир натижа чиқариш кучидан ожиз, гўё иситма вақтида бўлатурган тутуриқсиз, боғланишсиз алжи-билжи ҳолатни кечириб, ишни бир-бирисига боғлай билмас эди.* (ОК, 101)

Lekin bulârning bârçâsini yığıp **âçîq-âydın** bir nâticâ çıqariş kuçidân âciz, göyâ isitmâ vâktidâ bolâturgân tuturıksız, bağlânişsiz âlci-bilci hâlâtnei keçirib, işnei bir-birisigâ bağlây bilmâs edi.

“Ama bunların hepsini toplayıp **açık aydın** bir netice çıkarmak konusunda aciz kalıyor. Sanki ısınma zamanında olan patavatsız, alakasız saçma sapan bir durumları bahane edip birbirine bağlayamadı.”

• Унга нима бўлса ҳам икки кундаш ўртасидан анча гаплар ўткани бир даража маълум бўлиб, Зайнабнинг **ёлгон-яшиқ** гаплар билан Кумуш юрагига ўт ёққанини пайқади. (OK, 189)

Ungä nimä bolsä häm ikki kündäş ortäsidadän äncä gäplär ötkäni bir dārācä mā'lum bolib, Zäynäbning **yālgān-yāşiq** gäplär bilän Kumuş yurägigä ot yāqqānini pāyqādi.

“Ona ne olursa olsun iki kuma arasında o kadar sözün geçtiği biraz açığa çıkmış, Zeyneb’in **yalan yanlış** sözleri ile Gümüş’ün yüreğine ateş saldiğını fark etmişti.”

• Вой, ука-ей, кўнглингизга олдингизми? Совчи бўлиб келгандан кейин **қаттиқ-қуруқ** гапларни қўтаради-да. (OUS, 235)

Vāy, ukä-ey, könglingizgä äldingizmi? Sāvçi bolib kelgāndän keyin **қāttiq-қuruқ** gäplärni kotārādi-dä.

“Vay kardeşim, alındınız mı? Görücü olup geldikten sonra öyle **sert sert** sözleri de kaldırmak zorunda.”

• Қизини шунча яхши кўрар эканки, севишгани учун **танимаган-билмаган** одамига бериб ўтирибди. (OUS,278)

Қизини şunça yāxşi körār ekānki, sevişgāni üçün **tānimāgān-bilmāgān** ādāmigä berib otiribdi.

“Kızını o kadar seviyormuş ki, sevdiği için **tanımadığı bilmediği** adama vermiş.”

• Бу палид душманга қарши ўзида қўзғалган **битмас-туганмас** нафрат ва ғазаб ҳиссиётини сирининг фош бўлишидан қўрқиб ичига ютишка мажбур эди. (OK,126)

Bu pālid duşmāngä qarşı özidä qozgālgān **bitmäs-tugānmäs** nāfrāt vā gāzāb hissiyātini sirining fāş bolışidän qorqib içigä yutişkā mācbur edi.

“Bu düşmana karşı kendisinde uyanmış **bitmez tükenmez** bir nefret ve öfke hissini açığa çıkmasından korktuğundan içine atmaya mecbur idi.”

• Ўрта - сойлиқ, бир томони бир-бирига маташиб, худди расмларда кўрганимиз Кавказдагидек устма-уст қурилган уйлар, бу томонидаги тоққа туташ адирнинг усти **аралаш-қуралаш** пасту баланд хумдон! (RYGS, 14)

Ortä - saylıq, bir tāmāni bir-birigä mätäşib, xuddi räsmlärdä körgänimiz Kävkdägidek üstmä-üst qurilgān uylār, bu tāmānidägi tākķā tutāş ädirning üsti **äräläş-quräläş** pästu bäländ xumdān!

“Ortası çay, bir tarafı birbirine kavuşmuş, tıpkı resimlerde gördüğümüz gibi, Kafkaslardaki gibi üst üste yapılmış evler, bir tarafında dağlar tepeler üstünde **karışık karışık** engebeli alanlardan ibaret!”

3.4.1.2.3. Zarf işlevli tekrar grubu

Zarf işlevli tekrar grupları, bir zarf görevi yaparak önüne geldikleri fiili çeşitli yönlerden nitelerler. Ancak bunu yaparken aynı zamanda tekrar grubu olmalarının kendilerine kattığı pekiştirilmiş ifade ile fiilin söz konusu niteliğini de pekiştirirler.

Örnekler incelendiğinde, önlerine geldikleri fiilleri niteleyen zarfların tekrar edilmesiyle bir pekiştirme amacı güdüldüğü görülmektedir.

• *Қош ва бошдағи соч тўғрисида оғиз очиб бўлмас, аммо беи-ўн тук, яъни соқол-мурт **ғира-шира** кўзга чалинар эди.* (МÇ, 86)

Қaş vā başdāği sâç toğrisidā āğız açib bolmās, ämmā beş-on tuk, yā’ni sâķāl-murt **ğırä-şırä** közgä çälinär edi.

“Kaş ve kafadaki saçlar hakkında ağzını açmaz, ama beş-on tane, yani sakalı zayıf **seyrek seyrek** gözüküyordu.”

• *Султонали **аста-секин** кунгира ёнига келиб, остга қаради.* (МÇ, 147)

Sultānali **āstā-sekin** kūngirā yāniğā kelib, āstgā qarādi.

“Sultan Ali **yavaş yavaş** kaya yanına geldi, aşağıya baktı.”

• *Дилором қисиниб-қимтиниб, **калта-култа** жавоб бериб ўтиради.* (OUS, 303)

Dilārām kısinib-kımtınıb, **kāltā-kultā** cāvāb berib otirādi.

“Dilaram utanıp sıkılarak, **kısa kısa** cevap veriyordu.”

• *Девона бу шартка кўнди, қовоқ туширилиб, девонанинг қўлига **эсон-омон** тегди.* (OK, 82)

Devānā bu şārtkā kondi, ķāvāķ tūşirilib, devānāning ķolıgā **esān-āmān** tegdi.

“Divane bu şartı kabul etti, kabak indirilip, divanenin eline **sağ salim** ulaştı.”

• *Ҳамида хола Нозимни унча тушунмайди, нимагалигини **аста-секин** билиб олаверамиз.* (OUS, 2)

Hämidä xâlâ Nâzimni unçä tüşünmäydi, nimägäligini **ästä-sekin** bilib âläverämiz.

“Hamide teyze Nazım’ı o kadar anlamıyor, ne olduğunu **yavaş yavaş** öğreniriz.”

• *биринчи бўлиб олма отган йигит эса ҳали муҳаббат нималигини билмайди, жувонга юракдан интилади-ю, лекин нима учун уни кўргиси келаверишини ўзи ҳам тушунмай, **қизариб-бўзариб** юради.* (RYGS, 161)

birinçi bolib âlmâ âtgân yigit esâ hâli muhâbbât nimâligini bilmäydi, cuvângâ yurâkdân intilâdi-yu, lekin nimâ üçün uni körgisi kelâverişini özi hâm tüşünmäy, **qızärib-bozärib** yurädi.

“İlk önce elma atan delikanlı ise henüz sevginin ne olduğunu bilmiyor, genç hanıma karşı gayet içten yaklaşıyor, ama neden hep görmek istediğini kendisi de anlamadığı hâlde **kızarıp bozarıp** dolaşıyordu.”

3.4.1.3. Hece tekrarıyla yapılan tekrar grubu

Vasıf bildiren kelimelerin ilk hecesi kapalıysa bu heceyi kapatan ünsüz düşürülür ve açık durumda kalan hece *m, p, r, s* ünsüzlerinden biriyle kapatılarak kelimenin önüne eklenir. İlk hece açıksa aynı işlem herhangi bir ünsüz düşürülmeden yapılır. Bu yolla yapılan pekiştirmelerde nesnenin vasfı daha kuvvetli bir derecede ifade edilir. Örn. *kapkara taş* cümlesinde *kara* kelimesi *taş* kelimesinin vasfını belirtir niteliktedir. Söz konusu *p* ünsüzü *kara* kelimesinin ilk hecesini kapatır ve kelime tekrarlanır. Böylece nesnenin vasfını bildiren sıfat durumundaki *kara* kelimesinin anlamı pekişmiş ve *çok kara* gibi bir anlam kazanmış olur.

3.4.1.3.1. Hece tekrarıyla yapılan sıfat işlevli tekrar grupları

Örneklerde, sıfat işlevli kelimelerin ilk hecesinin tekrar edilmesiyle bu sıfatların bildirdiği niteliğin daha kuvvetli bir biçimde ifade edildiği görülmektedir.

• *Ана бу бошқа масала, — деди, — мулла Абдурахмоннинг фикрини тўғрими, эгрими, суриштирмай, унга фақат бир тadbир деб қарасангиз бу бошқа гап, аммо маҳзи ҳақиқат, деб билиш бус-бутун хато.* (МҚ,131)

Änä bu başqa mäsälä, — dedi, — mullä Äbdurähmanning fikrini toğrimi, egrimi, suriştirmäy, ungä fäqât bir tadbir deb qaräsängiz bu başqa gäp, ämmâ mähzi häqîqât, deb biliş **büs-bütün** xätä.

“Şimdi bu başka mesele, dedi, imam Abdurrahman’ın fikrinin doğru olup olmadığını araştırmadan, buna sadece bir tedbir diye bakarsanız bu başka laf, ama haklı olduğunu düşünmek **büsbütün** hatadır.”

• *Кечаси ёмғур савалагандек ёғиб турадир... Қоп-қоронғи, олти қаричлиқ тор кўчанинг муюшида турган бир кўлага ёмғурдан қочқан каби, кичкина эшик панасига сиқилган ва зўр бериб эшикни қоқадир.* (МҚ,132)

Keçäsi yamğur sävälägändek yağib turädır... **Qap-qarangi**, âlti qariclik târ köçäning muyuşidâ turgân bir kolägä yamğurdân kaçqân kâbi, kiçkinä eşik pänäsiga sıkılğan vâ zor berib eşikni qâqâdır.

“Gece yağmur döver gibi yağıyordu... **Kapkaranlık**, altı karışlık dar sokağın köşesinde duran bir köle yağmurdan kaçmış gibi, küçük kapının gölgeliğine sığınmış ve şiddetle kapıyı çalıyordu.”

• Саройнинг тўрида бошқаларга қараганда кўркамрак бир хужра, анови хужраларга кийгиз тўшалгани ҳолда бу хужрада **қип-қизил** гилам. (OK,1)

Sārāyning toridā bāşqa lārgā qarāgāndā kōrkāmraک bir hucrā, ānāvi hucrālārgā kiygiz toşālgāni hāldā bu hucradā **қип-қизил** gilām.

“Sarayın karşısında diğerlerine göre daha güzel bir oda, öbür odalarda kilim döşenmiş hâlde, bu odada ise **kıpkırmızı** halı.”

• Лекин бу ерларда ҳам ҳалиги манзара: ҳамма ёқда олма, унда-бунда тол, терак ҳам бор, лекин олма жуда кўп, кейин худди шунақа йўл бўйларида хурмо ҳам олмага аралаш экилган, шигил, чақалоқнинг муштидай **кўм-кўк** меваси кўплигидан, пишмаган бўлса ҳам, шохлари ҳалитдан осилиб ерга теккан. (RYGS,36)

Lekin bu yerlārdā hām hāligi mānzārā: hāmmā yāқdā ālmā, undā-bundā tāl, terāk hām bār, lekin ālmā cudā kop, keyin xuddi şunāқā yol boylāridā xurmā hām ālmāgā ārālāş ekilgān, şıgıl, çāқālāқning muştidāy **kōm-kōk** mevāsi kopligidān, pişmāgān bolsā hām, şāxlāri hālitdān āsilib yergā tekkān.

“Fakat bu yerlerde de şu an manzara şu: Her yerde elma, orada burada dal, kavak ağacı da var, ama elma çok fazla, sonra yol kenarlarında hurma ağacı da elma ile karışık hâlde dikilmiş. Tıpkı böyle bebek yumruğu gibi **yemyeşil** meyvelerinin çokluğundan, daha olgunlaşmamış olsa da dalları şimdiden sarkıyor, yere değiyordu.”

• Уни ҳам шу гўзалликка оино қилай десам, ҳаво қуяётган, осмон **қоп-қора** булут, ўриклар ҳам чиройини ёмғир туманига буркаб олган, лекин, бари бир, бу ҳам чиройли эди, аммо қиз жунжикканидан атроф билан иши бўлмади. (RYGS,108)

Uni hām şu gōzāllikkā āşnā қilāy desām, hāvā қuyāyātgān, āsmān **қāp-қārā** bulut, oriklār hām қirāyini yāmğır tumānigā burkāb ālgān, lekin, bāri bir, bu hām қirāyli edi, āmmā қız cuncikkānidān ātrāf bilān işi bolmādi.

“Onu da bu güzelliğe ortak edeyim desem de, hava çalkalanıyor, gökyüzü **kapkara** bulutlu, kaysılar da güzelliğinin yerini yağmur sisine bırakmış. Her nasılsa bu bile güzeldi, ama kız üşüdüğünden çevresi ile işi yoktu.”

• *Кутубхонада қош қорайтириб ўтирган шундай кечқурунларимнинг бирида, аниқроғи, кеч кириб, атрофга тун қора чодирини тортиб бўлган, **сим-сиёҳ** қоронғи тушган пайти яна чироқ ўчиб қолди.* (RYGS,127)

Kütübхânādā kâş kârâytirib otirgân şundây keçқurunlârimning biridâ, âniқrâğı, keç kirib, âtrâfgâ tun қarâ çadirini târtib bolgân, **sim-siyâh** kârângi tüşgân pâyti yânâ çirâқ oçib қâldi.

“Kütüphanede kaş karartıp oturduğu böyle akşamlardan birinde, daha doğrusu gece, etrafa kara çadırını çekip, **simsiyah** karanlığa büründüğü zaman, yine ışıklar söndü (elektrikler gitti).”

• *Виждоним ҳам сал-пал оғридими дейман, йўқ, **кан-камта**, болапарвар одам, нима жин уриб гулий қиз билан дон олишиб юрибсан, деб эмас, болаларимнинг ўзи кўз олдимга келди-да, бу ердаги ҳаётимни сал хиралаштиради.* (RYGS,260)

Vicdânim hârn sâl-pâl âğridımı deymân, yoқ, **kâp-kâttâ**, bâlapârvâr âdâm, nimâ cin urib ğuliy qız bilân dârn âlişib yuribsân, deb emâs, bâlâlârimning ôzi kôz âldimgâ keldi-dâ, bu yerdâgi hâyâtimni sâl xirâlâştirdi.

“Vicdanım da biraz sızladı diyorum, hayır, **koskoca** çocuk sever adam, hangi şeytan dürttü de gencecik kız ile flört ettin, diye değil. Kendi çocuklarım gözlerimin önüne geldi de, buradaki hayatımı biraz kararttı (beni karamsarlığa sürükledi).”

• *Туппа-тузук сўфи одам бир бенамоз, бир бўзахўрга қиз бериб ўтирибсиз?* (KvK,107)

Tuppä-tuzuk sofi âdâm bir benâmâz, bir bozâxorgâ qız berib otiribsiz?

“**Çok dürüst** sofi adam, bir namazsız, bir bozacıya kız mı verdiniz?”

• *Тонг отиб, уй ичи ёришганда, хотин ўрнидан турди ва дарров чойшабини ёпиниб, орқасига қайрилди-да, усти очилиб ётган эркакка кўз ташлади: тарвуз сингари **юм-юмалоқ**, семиз қорни солиниб тушган, икки бети серғўшт — бўртма, кичкина ва маъносиз кўзларга эга бир махлуқ!* (KvK,129)

Tâng âtib, uy içi yârışgândâ, xâtin ornidân turdi vâ dârrâv çâyşâbini yâpinib, ârkâsigâ қâyriildi-dâ, üsti açilib yâtgân erkâkkâ kôz tâşlâdi: târvuz singâri **yum-yumâlâқ**, semiz қârni sâlinib tüşgân, ikki beti serĝoşt — bortmâ, kiçkinâ vâ mâ'nâsiz kôzlârgâ egâ bir mâxlûқ!

“Sabah olup, evin içi aydınlanmışken, karısı ayağa kalktı ve hemen çarşafını örtünüp, arkasına dönerek üstü açık yatan erkeğe göz attı. Karpuz gibi **yusyuvarlak**, şişman göbeği sarkmış, iki yanağı etli butlu, küçücük ve manasız gözlere sahip bir yaratık!”

• *Гилам-пилам тўшалмаган **қуп-қуруқ** ерда қопламаси гажиб ташиланган бир дона лиқиллоқ курси – тамом, хонада бошқа ҳеч вақо йўқ. (Ў,72)*

Gilām-pilām toşālmāgān **қуп-қуруқ** yerdā қāplāmāsi gācib tāşlāngān bir dānā lıqıllāq kursi – tāmām, xānādā bāşka heç vāqā yok.

“Halı malı dōşenmemiş, **kupkuru** yerde kaplaması ısırılmış bir tane dengesiz sandalye, hepsi o kadar, odada başka hiç bir şey yok.”

3.4.1.3.2. Hece tekrarıyla yapılan zarf işlevli tekrar grupları

Örnek cümlelerdeki zarf işlevli kelimelerin ilk hecesinin tekrar edilmesiyle bu zarfların bildirdiği nitelik daha pekiştirilmiştir.

• *Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанга учсам, **тўпна-тўғри** хон ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўриснинг идора тартибини дастуриламал этишқа буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам. (ОК,7)*

Şāmāydā ekānmān, қānātīm bolsā, vātāngā uçsām, **toppā-toğri** xān ordāsīgā tūşsām-dā, orisning hukumāt қānunlārini birmā-bir ārz қılsām, xān hām ārzimni tinglāsā-dā, bārçā elgā yārlıg yāzıb orisning idārā tārtibini dāsturilāmāl etişkā buyursā, men hām bir āy içidā öz elimni orisniki bilān bir қātārdā kōrsām.

“Gökyüzündeymişim, kanatlarım olsa, vatanıma uçsam. **Dosdoğru** hanın huzuruna insem, Rus hükümetinin kanunlarını tek tek anlatsam ve han da söylediklerimi dinlese, bütün memlekete emir yazıp Rus’un yönetim şeklini uygulamayı buyursa ve ben de bir ay içinde öz memleketimi Ruslarınki ile denk bir yerde görsem.”

• *Шунинг учун Кумушка бағишланган юрак тугунини ешилган ҳолда кўрар, гўё марварид тугилган ҳарир рўймол ўғирлиқдан сўнг оёқ остларида **бўм-бўш** ётқандек ва эгаси шу ўғирланган жавоҳиротининг аламини чекиб турғандек эди. (ОК,101)*

Şuning üçün Kumuşkä bağışlängän yuräk tugunini yeşilgän hâldä körär, göyâ märvärid tugilgän härir roymâl oğırılıkdän song âyâk âstläridä **bom-boş** yâtqândeک vâ egäsi şu oğırlängän cävâhirâtining älämini çekib turgândeک edi.

“Bu yüzden Gümüş’e hediye edilmiş olan çeyiz bohçasının düğümünü çözülmüş hâlde görür, mücevherle bezenmiş olan yazması çalındıktan sonra ayakaltında **bomboş** yatıyor ve o çalınan mücevherler için üzülyor gibiydi.”

• *Бошқача эртаки навларидан шекилли, олтиндай **сан-сарик** товланиб мени е, мени е, деб турибди.* (RYGS,52)

Başka ça ertäki nävläridän şekilli, ältindäy **sap-sarik** tâvlänib meni ye, meni ye, deb turibdi.

“Başka yerdeki türlerinden belli ki, altın gibi **sapsarı** parlıyor, beni ye, beni ye deyip duruyor.”

• *Ариқдаги сувға қарадим, тип-тиниқ, ишонасизми, **кўм-кўк** лимиллайди!* (RYGS,130)

Arıkdägi suvgä qarädim, tıp-tınıq, işänäsizmi, **köm-kök** limilläydi!

“Deredeki suya baktım, tertemiz, inanır mısınız, **masmavi** parlıyordu!”

• *Шундоқ яқингинада, Гўри Амирнинг биқинида бир яхши хонадон бор эди, ижарага берадиган хонаси ҳам зўр, баланд, поли **қип-қизил** бўялган, контрамарка печ, деворлари ганч нақш, унча қиммат ҳам эмас, ойига ўн сўм, олти-етти талаба турса ҳам сизар эди.* (RYGS,197)

Şundâk yâkinginädä, Gori Ämirning bıkınidä bir yâxşi xânädân bâr edi, icärägä berädigän xânäsi häm zor, bäländ, pâlî **qıp-qızıl** boyälgän, kânträmärkä peç, devârläri gänç näqş, unça kımmät häm emäs, âyigä on som, âlti-etti täläbä tursä häm sıgär edi.

“Şöyle yakınlarda, Gur-i Emir’in yan tarafında bir güzel ev vardı, kiraya verilecek odası da çok iyi, yüksek tavanlı, yerleri **kıpkırmızı** boyanmış, ankastre ocak, duvarları nakışlı, o kadar da pahalı değil, bir aylığı on som, altı-yedi öğrenci kalsa da sığardı.”

• *Мана, тагин қайтиб келиб, ҳозир туман кутубхонасида мудир бўлиб ишлайди, марказий кўча бўйидаги қатор оқ бинолар – “келгиндилар уйи”даги бир каталакда **ённа-ёлғиз** истиқомат қилади.* (Ş,94)

Mänä, tägin qaytib kelib, hâzir tûmân kütûbxânäsîdâ mudir bolib işläydi, märkäziy köçâ boyidägi qâtâr âq binâlar – “kelgindilar uyi”dägi bir kätäläkdâ **yâppâ-yâlgız** istikâmât kılâdi.

“İşte, bir de döndükten sonra şimdi ilçe kütüphanesinde müdür olarak çalışacak, merkezî sokak kenarındaki sıralanmış beyaz binalar, “gurbetçiler evi”ndeki bir odada **yapayalnız** yaşayacak.”

3.4.2. Edat grubuyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmeler

“Bir isim unsuru ile bir çekim edatından meydana gelen” edat gruplarında “isim unsuru başta, edat unsuru sonda yer alır ve bu grupta birleşme isim unsurunun ve edatın türüne göre ekli veya eksiz olur” (Karahana, 2005: 62-63).

Özbek Türkçesinde **қадар** ve **янглиғ** edatları, benzetme ilgisiyle edat grubu oluşturarak genellikle sıfat işlevli kelimelerin önüne gelerek bu sıfatları benzetme ilgisi ile derecelendirirler.

3.4.2.1. Sıfatları derecelendiren edat grupları

Sıfat işlevinde kullanılan kelimelerin önüne gelen edat grupları, bu sıfatların bildirdiği niteliği bir başka varlıkta bulunan bir özelliğe yaklaştırarak benzetme ilgisi ile bir derecelendirme işlevi sağlamıştır.

- *Лекин шу қадар хушрўй, шу қадар мафтункорки.* (§,80)

Lekin **şu қадар** hoş, **şu қадар** maftunkarki.

“Ama **o kadar** hoş, **o kadar** çekici ki.”

- *Ҳаёт нега бу қадар гўзал ва ширин бўлади баҳорда?* (KvK, 3)

Häyät negä **bu қадар** gözäl vā şirin bolädi bähârdä?

“İlkbaharda hayat neden **bu kadar** güzel ve tatlı oluyor?”

- *Отабек Зайнабнинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи мартаба билар эди.* (OK, 169)

Ātābek Zāynābning **şu қадар** yurāk dārdi bārliğini birinçi märtābā bilār edi.

“Atabek Zeynep’in **o kadar** dertli bir yüreğinin olduğunu ilk defa öğrenmişti.”

- *...куз офтоби янглиғ ҳазин бир ёғду сочилгандек бўлди.* (§,12)

...kuz āftābi **янглиғ** hāzin bir yāğdu sāçilgāndek boldi.

“...sonbahar **güneşi gibi** nefis bir aydınlık saçılmış gibi oldu.”

- *Денгиз янглиғ зангори кўзлар...* (§,125)

Dengiz **янглиғ** zāngāri közlār...

“**Deniz gibi** mavi gözler...”

- *Отабекнинг кутилмаганда бу янглиғ ярамас кўчаларга кириб кетишига...*

(OK, 112)

Ātabekning kütilmägändä **bu yānglıġ** yärämäs köçälärgä kirib ketişigä...

“Ātabek’in beklenmediġi hâlde **bu gibi** kötü (pis) sokaklara girmesine...”

3.4.2.2. Zarfları derecelendiren edat grupları

Görünmek fiilinin zarfı durumundaki *açık* kelimesinin önüne gelen *somut gerçekler kadar* edat grubu, bu zarfı *somut gerçekler* kavramına benzeterek derecelendirmiştir.

- *...бу ҳолат моддий ҳақиқатлар қадар очик кўринарди. (КvК, 7)*

...bu hâlât mâddiy hâқиқâtlâr qâdâr âçiq körinârdi.

“...bu durum **somut gerçekler kadar** açık görünüyordu.”

4. SONUÇ

Her ne kadar pekiştirme ve derecelendirme konusunda yapılmış olan eserlerde vurgu, ünsüz ikizleşmesi, ünsüz türemesi, ünlü uzaması vb. gibi ses olayları yoluyla yapılan pekiştirmelerin olduğu ifade edilse de, bu unsurlar daha çok konuşma esnasında kullanıldığından taranan eserlerde bu tür örneklerle rastlanmamıştır. Gerçekten de günlük konuşma dilinde pekiştirmeyi çok farklı yollarla gerçekleştirmenin mümkün olduğunu görüyoruz. Ses olaylarının yanı sıra söylenene dikkat çekme ve ifadeyi ilginç kılmada sesin değişik tonlarda kullanılması, bakışların, vücut dilinin de etkisi büyüktür. Abartılı söylemlerin çokça kullanıldığı konuşma dilinde rastlanan bu unsurlara yazıda rastlamak pek mümkün görünmemektedir. Tüm bunlara karşın diyalog yönteminin bolca kullanıldığı eserler olan romanlar, pekiştirme ve derecelendirme örneklerinin yazılı metinler arasında en fazla yer alabileceği yazın türüdür.

Özbek Türkçesi ile yazılmış olan 6 romanı inceleyerek yaptığımız araştırmada ulaştığımız sonuçlar şöyledir:

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme işlevinde kullanılan *-çä, -çäk / çäk, -däy / dek, -gin, -ginä / kinä / kınä, -lär, -(i)mtir, -râk, -(i)ş* ekleri ile *änçä, bir âz, eng, kop, öz, unçä* kelimeleri Eski Türkçede de bu işlevde kullanılmıştır. Bu da Türkçedeki pekiştirme eğiliminin çok erken dönemlerde başladığını gösterir.

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi arasında pekiştirme ve derecelendirme işlevli eklerin ortaklığı sadece *-çä, -lär* ve *-(i)mtir* (Türkiye Türkçesinde *-(I)msI, -(I)mtrak*) ekleriyle sınırlıdır. Buna karşın *älbättä, äslä, bir âz, çeksiz* (Türkiye Türkçesinde *sonsuz, sınırsız*), *eng, fävkulâddä, gâyät, hättä, heç, öz* (Türkiye Türkçesinde *“kendi” dönüşlülük zamiri*), *tämâmän* ve *tämâmilä* kelimeleri her iki lehçede de ortak olarak pekiştirme ve derecelendirme işlevinde kullanılmaktadır. Bu durum, Türkiye Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme işlevinin daha çok kelimelerle sağlandığını göstermektedir. Özbek Türkçesinde de pekiştirme ve derecelendirme unsuru olarak kullanılan kelimelerin sayısı, aynı işlevle kullanılan eklerin sayısından fazladır. Ancak pekiştirme ve derecelendirme anlamı sağlamak için kullanılan unsurlardan ekler ve kelimelerin sayısı arasındaki fark, Türkiye Türkçesindeki kadar büyük değildir. Özbek Türkçesinde kıyaslama yoluyla üstünlük derecesi bildiren *-râk* ekinin bu işlevini Türkiye Türkçesinde *daha* kelimesi

yerine getirir. Bu da Türkiye Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme unsuru olarak ekler yerine genellikle kelimelerin tercih edildiğini gösterir.

Özbek Türkçesinde kelime grupları ile yapılan pekiştirme ve derecelendirmelerde en yaygın yöntem kelimelerin tekrarı yolu ile oluşturulan tekrar gruplarının kullanımıdır. Kelime grupları ile yapılan pekiştirme ve derecelendirme yöntemlerinden ikincisi olan edat gruplarının kullanımı ise daha bu yöntemde kullanılan edatların sayısına bağlı olarak daha sınırlıdır. Oysa tekrar grubu, sıfat veya zarf işlevli herhangi bir kelimenin tekrarı ile oluşturulabilir. Bu durum, aynı zamanda bu yöntemi, tüm pekiştirme ve derecelendirme yöntemleri içerisinde örneklerine en fazla rastlanan yöntem haline getirmiştir. Ancak her ne kadar kelime tekrarı ile yapılan pekiştirme ve derecelendirmelerin kullanım alanı daha genişse de pekiştirilen kelimenin ilk hecesinin, *m*, *p*, *r*, *s* seslerinden biriyle kapatılarak tekrarı yoluyla sağlanan pekiştirme ve derecelendirmeler daha belirgin bir *pekiştirme* işlevi sağlamaktadır. Özbek Türkçesinde kelime grupları ile yapılan pekiştirme ve derecelendirme yolları Türkiye Türkçesindeki paraleldir.

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme işlevinde kullanılan ekler, bu işlevlerini farklı yollarla sağlamaktadır.

Sıfatlara eklenerek onların anlamlarını azalma veya çoğalma yönünde derecelendiren *-çü* ekinin bu göreviyle kullanımına, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 27 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 18 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 17 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 14 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 23 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 16 örnekte rastlanmıştır.

Hem sıfatlara eklenip onların anlamlarını derecelendirmek için hem de isimlere eklenerek küçültme ve sevgi ifadesi taşıyan yeni kelimeler türetmek için kullanılan *-çäk/çâk* ekinin sıfatlarla kullanımına, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 11 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 25 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 19 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 10 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 12 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 14 örnekte rastlanmıştır. Bu ekin isimlerle kullanımına ise, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 13 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 17 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 14 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 21 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 15 örnekte rastlanmıştır.

-(i)mtir ekinin sıfatlara gelerek onları derecelendirdiği örnek sayısı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 17; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 16; *Şovkin* adlı eserde 15; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 18; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 13; *Ötkan Künlar* adlı eserde 19'dur.

-(i)ş ekinin sıfatlara gelerek onları derecelendirdiği örnek sayısı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 12; *Şovkin* adlı eserde 8; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 9; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 11; *Ötkan Künlar* adlı eserde 15'dir.

Hem sıfatlara hem de zarflara eklenerek onların anlamlarını derecelendiren eklerden **-ginä/kinä/kinä** ekinin sıfatlara eklenerek kullanıldığı örnek sayısı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 22; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 27; *Şovkin* adlı eserde 21; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 18; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 21; *Ötkan Künlar* adlı eserde 26'dır. Bu ekin zarflarla kullanıldığı örnek sayısı ise *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 13; *Şovkin* adlı eserde 15; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 11; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 14; *Ötkan Künlar* adlı eserde 22'dir.

Yine hem sıfatlara hem zarflara eklenerek kullanılabilen eklerden **-râk** ekinin sıfatlarla kullanımına, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 45 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 47 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 39 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 43 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 21 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 36 örnekte rastlanmıştır. Bu ekin zarflarla kullanımına ise, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 27 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 24 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 23 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 19 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 18 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 24 örnekte rastlanmıştır.

-düy/dek eki ise isimlere gelerek benzerlik ilgisi ile eklendiği kelimeden sonra gelen kelimenin karşıladığı kavramı veya niteliği, eklendiği kelimenin karşıladığı kavrama veya niteliğe benzetir. Ekin, bu işleviyle kullanımına, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 7 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 6 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 3 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 13 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 11 örnekte rastlanmıştır.

İsimlere eklenerek onların çokluklarını bildiren **-lür** eki, normal çokluk işlevi sağlamak dışında, nesnelerin sayıca çokluğunu abartılı bir biçimde ifade etmek için de kullanılmaktadır. Ekin bu işlevle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 9 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 11 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 6 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 2 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 7 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 5 örnekte tespit edilmiştir.

Emir kipiyle çekimlenmiş fiillere eklenerek emri kuvvetlendiren **-gin** ekinin bu işlevde kullanıldığı örnek sayısı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 29; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 31; *Şovkin* adlı eserde 27; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 18; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 14; *Ötkan Künlar* adlı eserde 16'dır.

İsim soylu kelimelere veya fiillere eklenerek bunların anlamlarını pekiştiren veya derecelendiren bu ekler dışında, cümlelerin sonuna gelerek cümlede bildirilen yargıya çeşitli anlamlar katarak pekiştiren son çekimleri da mevcuttur.

Bu şekilde kullanılan **-(y)ü** son çekim edatının tarif edilen işlevde kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 22 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 11 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 17 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 19 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 16 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 13 örnekte tespit edilmiştir.

Cümlelerin sonunda kullanılarak onların anlamını pekiştiren **-çi** son çekim edatının kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 21 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 19 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 14 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 9 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 13 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 16 örnekte tespit edilmiştir.

-dü son çekim edatının kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 21 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 16 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 18 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 17 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 13 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 16 örnekte tespit edilmiştir.

-ku son çekim edatının kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 12 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 9 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 7 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 12 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 14 örnekte tespit edilmiştir.

Cümlelerin sonunda kullanılarak onların anlamını pekiştiren son çekim edatlarından biri olan **-(y)u**'nun kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 12 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 15 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 8 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 7 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 11 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 10 örnekte tespit edilmiştir.

Kelimelerle yapılan pekiştirme ve derecelendirme unsurlarından, incelediğimiz eserlerde tespit ettiğimiz 21 kelime bu işlevlerini farklı yöntemlerle yerine getirmektedir.

Cümlede bildirilen yargıyı çeşitli yönlerden pekiştirmek için *älbättä, äslä, hättä, heç* kelimeleri kullanılır.

Älbättä kelimesinin cümlenin anlamını pekiştirme işlevinde kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 31 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 85 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 16 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 64 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 81 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 110 örnekte tespit edilmiştir.

Olumsuz yargı bildiren cümlelerle kullanılan **äslä** kelimesinin, cümlenin anlamını pekiştirme işlevinde kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 77 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 74 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 48 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 37 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 69 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 55 örnekte tespit edilmiştir.

Hättä kelimesinin cümlenin anlamını pekiştirme işlevinde kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 45 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 24 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 19 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 48 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 51 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 54 örnekte tespit edilmiştir.

Heç kelimesi kullanıldığı cümlede bildirilen olumsuz yargıyı pekiştirmek için kullanılır. Kelimenin bu işlevde kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 33 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 35 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 43 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 27 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 22 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 16 örnekte tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesinde *änçä*, *birmunçä*, *cudä*, *eng*, *ğâyät* / *ğâyätdä*, *nihâyätdä*, *tämämän* kelimeleri sıfatların önüne gelerek onların anlamlarını pekiştirmek veya derecelendirmek için kullanılmıştır. Bunlardan *änçä*, *nihâyätdä* ve *birmunçä* kelimelerinin aynı zamanda birer miktar zarfı olarak da kullanıldığı görülmektedir.

Änçä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 11 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 8 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 6 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 4 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 9 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 6 örnekte tespit edilmiştir.

Birmunçä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 1 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 0 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 3 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 0 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 5 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 1 örnekte tespit edilmiştir.

Cudä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 77 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 65 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 12 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 49 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 0 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 58 örnekte tespit edilmiştir.

Eng kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 13 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 11 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 8 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 13 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 22 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 14 örnekte tespit edilmiştir.

Ğâyät / ğâyätdä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 0 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 3

örnekte; *Şovkin* adlı eserde 2 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 1 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 0 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 3 örnekte tespit edilmiştir.

Nihâyütdü kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 3 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 4 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 2 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 1 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 6 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 4 örnekte tespit edilmiştir.

Tämâmân kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 4 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 3 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 0 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 2 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 5 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 12 örnekte tespit edilmiştir.

Bir âz, bütünläy, kām, kop, täläy, unçä kelimeleri, genellikle miktar zarfı olarak kullanılır ve önüne geldikleri fiilleri miktar bakımından derecelendirir.

Bir âz kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 7 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 4 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 4 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 53 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 73 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 58 örnekte tespit edilmiştir.

Bütünläy kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 0 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 1 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 6 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 10 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 1 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 9 örnekte tespit edilmiştir.

Kām kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 14 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 7 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 5 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 16 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 10 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 5 örnekte tespit edilmiştir.

Kop kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 80 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 105 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 27 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 67 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 0 örnekte; *Ötken Künlar* adlı eserde 5 örnekte tespit edilmiştir.

Tälây kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 0 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 4 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 9 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 3 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 2 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 1 örnekte tespit edilmiştir.

Unçä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 33 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 29 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 14 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 17 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 4 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 21 örnekte tespit edilmiştir.

Kelimelerle yapılan pekiştirme ve derecelendirme unsurları arasında yer alan *çeksiz, fävkulâddä, tümâmilä* kelimeleri tespit ettiğimiz örneklerin çoğunda sıfat görevinde kullanılmıştır. Bu kelimelerden *fävkulâddä*, bazı örneklerde sıfatları derecelendirmek için de kullanılmıştır.

Çeksiz kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 0 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 4 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 0 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 1 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 0 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 3 örnekte tespit edilmiştir.

Fävkulâddä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 0 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 6 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 0 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 0 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 2 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 13 örnekte tespit edilmiştir.

Tümâmilä kelimesinin pekiştirme veya derecelendirme işleviyle kullanımı, *Özi Uylanmagan Sovçi* adlı eserde 3 örnekte; *Royo Yohud Gulistonga Safar* adlı eserde 13 örnekte; *Şovkin* adlı eserde 3 örnekte; *Keça ve Kündüz* adlı eserde 0 örnekte; *Mehrobdan Çayon* adlı eserde 0 örnekte; *Ötkan Künlar* adlı eserde 0 örnekte tespit edilmiştir.

Özbek Türkçesinde pekiştirme işlevinde kullanılan kelimelerden biri de dönüşlülük zamiri olan **öz** kelimesidir. Türkiye Türkçesinde **öz** yerine *kendi* dönüşlülük zamiri, Özbek Türkçesindeki işlevine paralel bir görev üstlenmektedir. Bu kelime, şahıs zamirleriyle

birlikte şahsı vurgulamak için kullanılır. Burada pekiştirilen unsur şahıs zamirinin kendisidir.

Özbek Türkçesinde pekiştirme ve derecelendirme unsuru olarak görev yapan kelime grupları, *tekrar grupları* ve *edat grupları* başlıkları altında incelenebilir. Tekrar grupları, genellikle zarf veya sıfat işlevli herhangi iki kelimenin, bir grup oluşturacak şekilde tekrar edilmesi yoluyla oluşur. Bu grupları oluşturmak için kullanılan kelimelerin sayıca çok fazla olması bu türden pekiştirme örneklerinin sayıca diğer yöntemlerle yapılanlardan çok daha fazla olmasını sağlamıştır.

Edat grubuyla yapılan pekiştirme ve derecelendirmelerde genellikle iki vasfın birbiriyle karşılaştırılması ve birinin diğerine benzetilmesi şeklinde bir derecelendirme söz konusudur. Kendisine benzetilen vasıf yüksek bir değere sahipse bu derecelendirme çoğaltma veya büyüme yönünde bir derecelendirme olur, ancak kendisine benzetilen vasıf düşük bir değere sahip ise derecelendirme azalma veya küçülme yönünde gerçekleşmiş olur. Bu karşılaştırmalı derecelendirme durumu bir de *-râq* ekinde görülmektedir. Ancak *-râq* ekiyle yapılanlar iki vasfın birbiriyle yarışdırılması ve birinin diğerine üstün gelmesi şeklinde neticelenirken edat grubunda durum tam aksine bir vasfın diğerine yaklaştırılması, onun seviyesine indirilmesi veya çıkartılması şeklinde gerçekleşir. Bu yönüyle daha çok *-däy / -dek* ekinin yaptığı türden bir derecelendirme yapar.

TARANAN ESERLER

A'zam, A. (2010). *Özi Uylanmagan Sovçi*. Taşkent

A'zam, A. (2006). *Royo Yohud Gulistonga Safar*. Taşkent

A'zam, E. (2011). *Şovkin*. Taşkent

Cholpon. (2000). *Keça ve Kündüz*. Taşkent: Şark Naşriyot.

Qodiriy, A. (1994). *Mehrobdan Çayon*. Taşkent: Adabiyot va San'at Naşriyoti

Qodiriy, A. (2008). *Ötkan Künlar*. Taşkent.

KAYNAKLAR

- Alkaya, E. (2008). Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine. *Turkish Studies*. C. 3 (4), 43-72.
- Arat, R. R. (1953). Türk Şivelerinin Tasnifi. *Türkiyat Mecmuası*. S. 10, 59-139.
- Avcı, Y. (1997). Özbek Türkçesindeki Ünlü Uyumlarına Dair. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. S. 4, 166-172.
- Banguoğlu, T. (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A. ve Alkaya, E. (2007). *Çağdaş Türk Lehçeleri* (5. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Cahit, H. (2000). *Türkçe Sarf ve Nahiv* (Hazırlayanlar: Leyla Karahan - Dilek Ergönenç). Ankara: TDK Yayınları.
- Clauson, G. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler (Çev. Uluhan Özalan). *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 1, 185-196.
- Coşkun, M. V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Coşkun, M. V. (2001). -gine ve -rak Eklerinin Tarihî Türk Şiveleri ve Özbek Türkçesinde Kullanılışları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. S. 12/2, 599-613.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi* (çev. Ali Ulvi Elöve). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eckmann, J. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili* (8. baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2000). Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi. *TDAY – Belleten*, 41-47.
- Ercilasun, A. B. (2008). La Enklitiği ve Türkçede bir “Pekiştirme Enklitiği” Teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 35-56.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Hamroyev, M. A. (2008). *Ana Tili*. Taşkent.
- Hacıeminoğlu, N. (2008). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

- Jamalhanov, H. (2005). *Hozirgi Özbek Adabiy Tili*, Taşkent: Talqin Nashriyoti.
- Karaağaç, G. (2013a). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013b). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karagöz, İ. (2003). *Tarihi Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Samsun.
- Karahan, L. (2005). *Türkçede Söz Dizimi* (9. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003a). *Gramer Terimleri Sözlüğü* (2. baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2003b). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Türk Dilinde -ça Eki ve Bu Ek ile Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Merhan, A. (2011). *Özbek Dilinin Grameri*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Öztürk, R. (2011). *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Rahimov, A. ve Turniyozov, N. (2006) *O'zbek Tili*. Semerkant.
- Serebrennikov, B. A ve Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri* (çev. Tefik Hacıyev ve Mustafa Öner). Ankara: TDK Yayınları.
- Tavkul, U. (2003). Türk Lehçelerinin Sınıflandırılmasında Bazı Kriterler. *Kırım Dergisi*. 12 (45), 23-32.
- Tekin, T. (1989). Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem Dergisi*. 5 (13), 141-168.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tolkun, S. (2007). Eski Türkçedeki -d- Pekiştirme Ekinin Özbekçe ve Türkiye Türkçesindeki İzleri. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 131-138.
- To'xliyev B. Shamsiyeva M. Ziyodova T. (2006). *O'zbek Tili O'qitish Metodikasi*. Taşkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.
- Üstüner, A. (2000). Türkçedeki +-A Pekiştirme Ekinin Türkiye Türkçesi Ağzlarında Kullanılışını. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10 (1), 189-206.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ.
- Üşenmez, E. (2012). *Modern Özbek Türkçesi*. İstanbul: Akademik Kitaplar.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları

Yaman, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz Dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK Yayınları.

Yaman, E. (2005). *Özbek Türkçesinde Edatlar*. Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi* (2. baskı). Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Yüceol Özezen, M. (2013). Türkiye Türkçesinde Pekiştirme İşlevli Ki. *Turkish Studies – International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8 (9), 367-373

İnternet:http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.55f369edc7cc26.81165039 adresinden 09.09.2015 tarihinde alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı	OKUL, Rıdvan
Uyruğu	TC
Doğum tarihi ve yeri	26.10.1988 – Diyarbakır
Medeni hâli	Bekar
Telefon	0(312) 2021485
Faks	-
e-posta	ridvanokul@hotmail.com

Eğitim Derecesi

Yüksek Lisans (Tezli)
Lisans
Lise

Okul/Program

Gazi Üniversitesi / ÇTL
Dicle Üniversitesi / ÇTL
80. Yıl Cumhuriyet Lisesi

Mezuniyet Yılı

Devam ediyor
2012
2005

İş Deneyimi, Yılı

2012 – devam ediyor
2011-2012

Çalıştığı Yer

Gazi Üniversitesi
Diyarbakır C. Başsavcılığı

Görev

Araştırma Görevlisi
Zabıt Kâtibi

Yabancı Dili

İngilizce

GAZİ GELECEKTİR...

